Світлій пам'яті матері моєї

Пелагеї Олександрівни присвячую

1

Надходить вечір. Вітер напинає свої великі крила і разом із мороком навіває на людей сон. Люди з радістю після денної праці солодко засинають. Але не всі: дід Шишка ночами ніколи не спить. Не сплять і робітники, що вночі працюють у млині — вони замінюють тих, хто працював удень, а дід Шишка вночі оберігає широке подвір'я й великі комори. Там переховується зерно й борошно.

Одного разу дід ходив і стукав своєю калаталкою. Вночі тихо, тільки глухо гуде всередині у мликі: там великі машини, паси, коліщата крутяться, вертяться, а все для того, щоб із зерна намолоти борошна. Багато борошна! Борошно набивають у мішки. А вдень приїздять хурщики і вивезуть його на залізницю. А по залізниці вже його розвезуть скрізь по широкій землі. А ті, що їстимуть з того борошна хліб, і не знатимуть нічого про цього млина, ні про діда, що стукає вночі калаталкою.

Млин над річкою. Дід заходить повз стіну, що тягнеться до річки. Вода чорна і глибока: в ній перекинувся і чотириповерховий млин, і димар, і комори. Навіть зорі.

Гарно ходити дідові вночі понад річкою. Постукає, а потім замислиться і пригадає давнє-давнє. Тоді не було ні селища, ні млина — ліс, та поле, та вівці...

Стоїть дід над річкою — пригадує, вдивляється в своє життя, і таке воно йому гарне та веселе здається!..

Отож гляньте, який засмалений, веселий.,. Чуєте, співає?

Гей, ви, хлспці-Гуртоправи, Завертайте сірі воли, Женіть на Москву!,. 2

їдуть степом. Сонця того, сонця! А простору!

Попереду воли круторогі, сірі-сірі. А він — за гуртоправа... Сниться йому чи замріявся?

Йде дід понад річкою. Та що ж зоно, біс його знає: сич, чи кішка, чи мара яка плаче — захликується? Прислухався дід, обтер піт, що виступив на лобі.

— Га?., таки плаче!..

Дід ще швидше стукає і прямує на голос. Стукає калаталка, весело, безтурботно гуде збоку млин, дивляться з неба зорі,— що то буде?

А ранком приніс дід маленького хлопчика додому.

— Не журись, бабо, є розвага на старість. Люди добрі підкинули...

Гойдає дід на руках немовлятко.

— Ге, не кривися, бабусю, нагрівай водицю, готуй пелюшки.

Бабуся вносить хмизу. Набирає з річки чистої водиці й готує дитині купіль.

У купіль положать Михайлика (так і порішили його назвать). Задриґає ногами хлопчисько, закричить жалібненько: "Кув-а-а!" — потім засне спокійно в білих пелюшках.

Що йому буде снитися? Чи почує Михайлик, як загудуть на зміну гудки? Чи почує Михайлик, як будуть стугоніти день і ніч вальці й торохтіти бруком вози, окуті залізом?

І вже Михайликові п'ять років. Таке гарне хлоп'я! Все хоче знати!

Одного разу він каже бабі:

— Мамо!

— Ну?

— А нащо земля? Покрутила баба головою та:

— Щоб було де працювати людям. А хлопчик:

— А нащо є люди? Баба:

— Щоб у млин ходити...

Х/юпчик задумався. А потім і забув. Бігав, бігав і по вулиці (у пісочку грався), і по містку (де хлопці рибу ловлять), а поті?л і згадав бабині слова. Прибіг до неї та й знов питає:

— Мамо, а хіба всі люди у млині працюють? Баба накричала на хлопчика:

— Геть, не заважай! Твоє діло! Різні люди є: одні пани, щоб панувати, а другі,— щоб мішки носити. От що! Зрозумів? А тепер біжи к бісовій матері та не докучай!

Михайлик побіг.

Прибіг на місток, а там хлопці рибу ловлять. Став над поруччям та й задумався. А потім і питає уСтася:

— Стасю, а що є пани? Той засміявся:

— Паки? Фі-їть! Батьки отого он паненяти.

Стась ткнув пальцем, і Михайлик побачив хлопчика, що тільки тепер сходив на місток.

Він з'явився чистий і вимитий. З'явився і крикнув:

— Гей, хто хоче заробити ножичка!

Діти заблищали очима: кожному хотілось мати гарненького блискучого ножичка. Один сказав:

— Я!

Другий крикнув:

— Я!

І всі разом гукали:

— Я! Я! Я!..

Михайлик підійшов і теж сказав:

— І я хочу нозицка! Паненя засміялося:

— ї ти?

— І я хоцу!

— То плигай з мосту в річку. От звідсіль і плигай. А як вилізеш на берег, то віддам тобі "нозицка" і він буде твій.

Михайлик відповів:

— У воду не можна: вода глибока і мокра. Бабуся розсердиться, коли я втону і замочу штанцята.

Діти пирскали, так їм було смішно. А паненя сказало:

— Я тобі дам свої штанчата, а як утонеш, ми тебе знову зліпимо з глини так, що й бабуся не знатиме.

Михайлику було лише п'ять років. Він не знав, що з глини ліплять коників, а не людей. Але йому так хотілося мати блискучого ножичка! ї він сказав:

— Добле. Я плигну... І плигнув...

Михайлик ніколи не був під водою і тепер здивувався: як тут зелено! Все зелене! Зелене небо, зелена земля, зелене сонце і... навіть руки зелені! Чудно Михайликові! Дивиться він, придивляється — ні людей, ні пташок — самі пліточки. Он вони плавають навкруги, і Михайлик чує, як вони говорять.

Одна рибка:

— Ти не знаєш, що то за риба така чудна? У неї зовсім немає плавників... фе! А хвіст! То не хвіст, а два стовпи... фе!

Друга:

— А луска?! У неї зовсім немає луски. Вона гола, як жаба! Яка негарна! І де вона взялася тут?

Третя:

— А я знаю, я знаю, я знаю!

— Знаєш?

— Знаю!

— Хто?

— Це... ха-ха-ха! Це... я бачила... це така велика жаба... вона плигнула просто з мосту!

Михайликові стало боляче.

— Неправда, неправда! — крикнув він.— Я не жаба! Я Михайлик з млина! Там під сонцем є такий великий-великий млин. Там завжди гуде машина... там є дід, що стукає вночі і...

Тоді до Михайлика підпливла велика риба і сказала:

— Знаю я діда. А коли ти Михайлик, то чого ти тут? Михайлик не знав, що сказати. Він тільки кліпав повіками

і плакав. Сльози котились прямо по щоках.

А пліточки плавали навкруги і дивувались: вони ніколи не бачили, щоб вода родилася з очей. Вони не знали, що то таке — плакати.

2

За декілька днів Михайлик видужав. Дідусь побуркотів трохи і наказав йому більше школи не товаришувати з паненятами.

— Вони тобі не пара,— сказав він.— Ти лише сторожів син, а паненя...— він махнув рукою і, взявши калаталку, вийшов.

Михайлик сидів і думав. Про що ж він думав?.. Перше: його обдурено. У річку він плигнув, штанці замочив, а ножичка так і не одержав. Через це у нього прокидалася злоба і йому хотілося помститися. Хотілося підійти до того паненяти і з усієї сили вдарити його кулаком. А потім відійти мовчки і дивитись. Так тобі і треба!

Але Михайлик ще й не передумав усього, як побачив Сенька і Стьопку, що з усієї сили бігли по вулиці. Голі п'яти швидко лупотіли по твердій землі, м'яко встеленій пилом. Од цього здіймалися маленькі хмаринки куряви і довго стояли в тихім повітрі. Це Михайлика зацікавило. Він схопився і собі побіг, оглядаючись на хмарки із пилу, що летіли в нього з-під ніг. Спочатку він біг без мети, а потім подався за хлопцями. Він довго гнався за ними і все кричав, щоби почекали. Ллє вони навмисно, як баскі коні, гнали "навскач", наввипередки. Потім уже коло річки зупинилися і стали чекати на Михайлика.

— Ти куди?— запитав Стьопка, кочегарів син — "Рижого Чорта" (так Стьопка звав свого батька, звичайно, щоб той не чув). Стьопці було вісім років. Він вже добре курив, звичайно, тертий соняшниковий лист і кінські кізяки, умів плавати, лаятися і взагалі на всі руки майстер. Він ще недавно украв у "Рижого" аркуш паперу, у булошниці, як вона заґавилася,— шпагату, у матері — ниток і різного шмаття, надрав у стрісі очеретинок і спорудив змія. Так оцей Стьопка зупинився і запитав у Михайлика:

— Ти куди?

Звісно, Михайлик одразу не міг сказати: він лише з довгого бігу сопів і кліпав віями. Потім насмілився і відповів:

— З вами.

— "З вами"? — перекрикнув Стьопка.— А чи ти не знаєш, куди ми? Чи знову буде баба кричати на всю вулицю, як тоді, коли ти плигнув у річку?

Михайлик мовчав.

— Так отож не ходи,— вів далі Стьопіса.— Йди додому, вже пізно.

— Я не хочу додому — хочу з вами.— Михайлика образило те, що йому забороняли йти, і він уже хотів заплакати.

Але тут втрутився Сенько:

— Знаєш що, Михайлику?

— Ні, не знаю.

— Так слухай. Ти хлопець хороший — це зразу видно. Тільки ти ще не вмієш бігати і плигати. А там, куди ми йдемо, треба бігати і плигати. Так от: якщо хочеш із нами йти, то з розгону перестрибни через оцей пеньочок, а як зачепишся і впадеш — то щоб не плакав. Добре?

— Добре.

Михайлик одійшов далеченько, розігнався і побіг. Вже добігаючи до пенька, він зібрав усі свої маленькі сили, напружився, на мить зупинився, міцно уперся ногами в землю, зібгався і, випроставшись, пружиною перелетів через пеньок.

— Молодчина! — вирвалос разом у обох хлопців.

— Молодчина! — Сенько поплескав Михайлика по плечу, а той стояв рожевий і щасливий. У його все співало всередині: і він незгірший за них, і він уміє те, що роблять його товариші.

Але Сенько цим не задовольнився:

— Молодець перед овець, а перед молодця і сам вівця. Це ще не все. Як з нами йти і товаришувати, так треба все вміти: і бігати, і плигати, і плавати, і по поруччях ходити, і по деревах лазити. Тоді ти будеш справжній молодець.

— Я й хочу бути як справленій молодець,— відмовив радо Михайлик.

— Ну, то ще побачимо...— похмуро відповів Сенько. Сонце заходило. Великою жариною воно палало на заході

й лило на річку, й на міст, і на хлопців червоне сяйво. Воно ще не зайшло, але от-от зразу зайде, і тоді лишаться самі вечірні заграви, перерізані впоперек мечами синіх-синіх хмар.

Хлопці вирушили. Попереду йшов Стьопка, за ним Сенько і позаду всіх — Михайлик. Сенько навчав:

— Я піду попереду, ти за мною, а Стьопка за тобою. Та гляди, як будемо йти, так, поки не привчився, у воду не дивись, а дивись на мою спину. Тоді ніколи не впадеш. Утямив?

Михайлик кивнув у знак згоди, і всі троє зупинилися біля поруччі в.

— Геп!

Стьопка плигнув і випростався на поруччях. Сенько поміг Михайликові вилізти на брус, а потім вже виліз сам.

— Та не бійся, не бійся,— підбадьорював він Михайлнка,— це тільки напочатку боязко, а потім, заплющивши очі, перебіжиш через увесь міст.

Михайлик вперше йшов так через міст. Було страшно. Боязко. Все здавалося, що він от-от схибнеться й полетить у холодну річку. А Михайлик вже знав, як там погано!

— Та ти не бійся! — підбадьорював ззаду Сенько,— брус такий широкий, що на ньому і танцювати можна. От дивись!

Він підплигнув і гупнув ногами.

Але сталося таке, чого ні Стьопка, ні Михайлик, ні навіть сам Сенько не сподівався. Старі поруччя хитнулися, десь навіть тріснуло — Стьопка скрикнув і, махнувши руками так, ніби збирався летіти, чорним птахом булькнув у воду.

Сенько скочив од струсу на міст, а Михайлик якимсь чудом не зірвався. Але, як тільки почувся плескіт і Стьопчин голос, він не витримав і, стоячи на поруччях, заплакав.

— Цить! — скрикнув Сенько.— Плигай сюди,— і, схопивши Михайлика за руку, силою стяг на міст.

Він, сам Сенько, перелякався. Але це було лише на мить. В наступну мить він, як кішка, перегнувся через поруччя і загукав у чорну безодню:

— Ге-ей! Стьопко — не втонув?!

— Ні! Холодна вода!

— Пливи під міст на перекладину-у-у!

— Знаю-у!..

— Доплив?

— Є-є!..

Михайлик, забутий Михайлик, зі сльозами на очах стояв серед мосту і прислухався, що робилося там, під мостом. А Стьопка і Сенько перегукувалися. Сенько:

— Тепер лізь сюди. Що-о? Та тут можна — тут телеграфний стовп...

Через кілька хвилин Михайлик почув сопіння, крехтіння, а потім ще через хвилину забіліла чиясь рука, далі копиця мокрого волосся, і врешті з'явився мокрий, але веселий Стьопка.

Сенько підхопив його під руки й допоміг пролізти під гїо-руччями.

— Оце так лазня! — Стьопка бив себе по стегнах: штанці щільно облипли, і ляск весело котився над річкою.

Ця пригода не стала на перешкоді хлопцям. За півхвилини було викручено штанці й сорочку, розгладжено на поруч-чях — і ще через хвилину хлопці вже весело бігли "риссю", підскакуючи, як справжні коні.

Міст уже давно перебігли, вже почалася і гребля. З обох боків чорнів ліс — високий темний ліс, що в ньому, певно, і всякі страховища не виводяться. Так думав маленький Михайлик. А Сенько і Стьопка, звичайно, цього не думали: вони добре знали ці ліси вздовж і впоперек, щоб думати про такі дурниці; щоправда, там багато вужів і сорок, так які ж то звірі: вужа досить кийком устюжити, щоб він скрутився

бубликом, ну, а сороки... та хай їх сотні стрекочуть, так Сенько не боїться: видере крашанки, ще й на виду у неї потрощить їх об дуба або березу.

Тим часом кінець і греблі. Забіліли сільські хатки — спереду,— а по боках розіслалися широкі луки під запиналом вечірньої імли.

Хлопці зупинили біг і "кроком" пішли повз городи — туди, де чорніли купки хлопчаків і дзвеніли стоголосі дитячі сміхи, їх зустріли раді крики. Особливо вітали хлопці Стьопку, бо він сам жив у цьому селі, доки його батько, прийшовши з "матросів", не вступив кочегаром до млина. Тоді він забрав у "тестя", Стьопчиного дідуся, свою жінку, а Стьопчину маму і переїхав у селище до млина. Отоді ж і Стьопці довелося лишити своїх давніх товаришів і шукати нових. Він їх і знайшов: то були Сенько й Михайлик.

Стьопку вітали й сміялися разом, що він, бач, упавши в річку, наловив там линів і став тепер Стьопка-рибал-ка-мокрі штани.

Михайлик ще ніколи не бачив так багато дітей і тепер почув себе якось ніяково. Щоправда, його ніхто не чіпав, але й не помічав, і він стояв собі осторонь, аж поки якась маленька дівчинка не підійшла до нього і не запитала:

— А ти тозе будес стібати? Михайлик не зрозумів:

— Як стрибати?

— А через вогонь, через Купалу Йвана З? Михайлик знову не зрозумів:

— А що таке за Купала Йвана? — Він подумав, що дівчинка сміється з нього і лише здвигнув плечима.— Не знаю.

Дівчинка відійшла і почала щось говорити іншим дітям. Ті сміялися. Михайлик відчував, що сміються з нього. Він, бач, ще навіть не знає, що таке Купала Йвана!

Тоді набрався сміливості, поправив картузика — цілком так, як мукобої — аж на потилицю, ,і, вибравши влучний момент, підійшов до дівчинки.

Деякий час вони стояли, пильно дивлячись одне на одного своїми великими дитячими очима. А потім Михайлик випалив відразу:

— А в нас машина є.

— Ма-ши-на? — простягла дівчинка.

— Машина, що гуде, гуркотить, що день і ніч співає товстим голосом, що гонить широкі паси й багато-багато коліс, що жере кам'яний вугіль і п'є олінафту.

Тепер дівчинка в свою чергу стояла засоромленою. Вона не знала, що таке машина.

Михайлик почав їй оповідати все-все. і про млина, і про свого дідуся, і про машину.

Вони вже сиділи. Одбились від купки і сиділи вдвох. Дівчинка зацікавлено слухала, але майже нічого не розуміла і, як Михайлик скінчив, то зразу ж засипала його питаннями:

— А як? А що? А чи машина спить? А як спить, то чи здіймає на ніч колеса? А яка в машини постіль: велика чи ні?

Михайлик відповів на всі питання. Йому так приємно було сидіти й говорити. Він навіть запитав, як її зовуть?

— Лукеркою,— відповіла дівчинка. У неї ще є брат — Кость й сестра Варка.

Вона хотіла показати, де вони, і, обернувшись у той бік, де кричала дітвора, скрикнула:

— Ой леле, почалося!

Михайлик і собі глянув і обімлів: на луках горіли вогнища. Навкруги вогнищ товпились діти, штовхалися, метушилися, сміялися й веселими голосами вигукували:

— Купала Йвана через воду упала!

Михайлик задивився. Такого він ще ніколи не бачив.

І біля них горів вогонь, простягаючи до неба довгі вогняні язики, летіли іскри і, наче зорі, довго кружляли в п овітрі. Дітвора метушилася. Налагоджували якомога чергу і одне поперед одного плигали через вогонь. Іноді стикалися і, добре тріснувшись, падали, плакали, сміялися з того, знову вставали й бігли без кінця і краю.

Михайлик теж плигав. Спочатку плигав через велике вогнище, але там було дуже людно і йому ніяк не доходила черга: хтось з більших, уже раз стрибнувши, повертався і знову плигав, відпихаючи менших.

Тоді Лукерка розклала маленький вогник, і вони, Лукерка і Михайлик, почали стрибати вдвох. Згодом до них пристало ще багато малечі, і всім їм разом було дуже добре.

Але ось ке вистачило вогню. Що робити? Лукерчин батько со/юми більше не давав, говорив, уже спати пора. Лукерка, як звичайно, просилася, що вона ще погуляє: "Трішечки, трішечки, ну оськілечки",— показувала половину маленького пальчика і знову ховалась у пітьму.

Тоді хтось із купки малечі догадався, що он там, на узліссі, стоять копиці сіна; солома горить, отже, й сіно горітиме.

Другий голос, перебиваючи, сказав, що сіно, мабуть, оберігає зараз лісничий. А до його, сліпого дідька, як попадешся, то ніяк не вирвешся у штанях.

— Ну, що ж, через вогонь і без штанів можна плигати. А завтра він пересердиться і віддасть штани назад.

Сперечалися ще довгенько, чи йти, чи не йти, а потім вирішили — "була не була". Лукерка схопила Михайлика за руку, до них пристав ще хтось, і вони тихеньхо покотилися в пітьмі на узлісся.

Михайликозі це страшенно сподобалося. Темно-темно, тільки зорі з неба світять, а вони нищечком лізуть до копиць; і гарно так, і боязко: а що як отам за кущем причаївся лісничий. Що тоді буде?

Лізуть, скошена трава коле непризвичаєні до цього Михай-ликові ніжки, іноді тріснe гілочка і затьохка яка пташка спросоння. Це все Михайликові таке нове й таке гарне. Він ще ніколи не бачив лісу вночі й ніколи не ліз красти чуже сіно, що його повинен оберігати лісничий.

Говорять вони пошепки, і не розібрати, чи то дерева шумлять літнім листом, чи то, падаючи, тріщать гілочки.

Ось уже близько.

— Біжімо...— шепче дівчинка.

Вони схоплюються на ноженята, біжать до сіножаті, застромлюють руки в пахуче сіно, скубуть, рвуть його в оберемок і, набравши стільки, скільки потрібно, щосили біжать назад...

Але тут раптом:

— Стій!..

Чиясь рука хапає Михайлика за плече. Михайлик не бачить хто, але знає, відчуває всім тілом щось недобре. Серце йому б'ється так, що от-от вискочить, а тоді Михайлик упаде й умре.

Лукерка, що бігла трішечки позаду, скрикує, як підстрелене козеня, шарпається вбік і зникає в темряві. За нею на всі боки розлітаються інші діти, і Михайлик віч-на-віч лишається сам із страшним лісничим.

Напочатку він лише тремтить, а далі починає плакати.

— А, чортеня, піймалося.,.— сердито бубонить лісничий.— Не встигло ще на ноги знятися, а вже красти, іродове зілля 4... Ну, почекай мені, я таку штучечку встругну, що надовго одіб'є охоту гуляти по чужих лісах.

Лісничий довго ще бубоиить-лається, тягнучи Михайлика в ліс.

А цей покірно йде, і тільки сльози так і ллються з очей, так і котяться,— котяться по щоках, по бороді й росою падають на траву. Він навіть не проситься, бо ще не вміє цього. Його ще ніхто не вчив просити вибачення або милосердя. Він лише покірно іде й гірко плаче.

А лісничий уже, налаявшись добре, заспокоюється. Він смиче люльку і, як присвічує сірника, Михайлик бачить кудлатого діда з одним оком. Другого ока в лісника немає — він його втратив у лісі: п'яний колись ішов од кума, наскочив на сучок оком і з того часу став сліпий.

Тепер уже, заспокоївшись, лісничий прим'якшує голос і запитує в Михайлика, чий він є. Михайлик крізь сльози оповідає про млин, про дідуся, що ходить із калаталкою вночі, і ще багато-багато розповідає.

— Ну, що ж з тобою робити? — запитує лісничий у хлопчика.

Але не встигає ще Михайлик будь-що відмовити, як чує тріск, стриману розмову — а десь далі тривожний свист.

Лісничий насторожується. Він уже випустив Михайликову руку і знімає з плеча рушницю.

Тоді з кущів чуються голоси. Один відокремлюється, і Михайлик впізнає Сеньків голос:

— Дядьку, чуєте, дядьку, віддайте нам Михайлика, а то...

— А то що? — иезадоволено бурчить лісничий.

— То нічого, побачите!

Михайлик чує своїм гострим ухом, що люди не лише там, де говорить Сенько, а й кругом. Лісничий теж чує. Цокає рушницею і кричить:

— Розійдіться, чортенята, а то буду стріляти!

— Це мало допомагає: ось летить дрючок і боляче б'є Михайлика по спині.

Він скрикує.

З усіх кінців тоді чуються дитячі голоси. Кричить щось Сенько, Стьопка й інші незнайомі хлопці. Кричить щось навіть Лукерка.

Лісничого це ще більше дратує. Він би вже відпустив і Михайлика, але не хоче принижувати себе. Примітивши недалеко щось живе, біле, біжить туди, а в цю саме мить Стьопка хапає за руку Михайлика й шепоче:

— Біжімо!

І вони біжать. Біжать якимись вузенькими стежками, а далі, і праворуч, і ліворуч, також тріск, сопіння. Веселий Стьопчин посвист сповіщає дітвору, що перемога за ними, що треба всім збиратися на луки, куди влада лісничого не досягає.

Уже пізно. Сенько, Михайлик і Стьопка прямують додому. Сенько навчає Михайлика, як треба робити, щоб не потрапить до рук лісничого, і багато ще дечого навчає. Михайлик слухає. Йому вже хочеться спати. Але він після всіх пригод почуває себе щасливим...

Щасливими почувають себе і Стьопка, і Сенько, і маленька Лукерка, що так раділа, коли побачила Михайлика серед товариства.

З

Для Михайлика настали щасливі години. Ріс він, як то кажуть, як горох при дорозі: на нього ніхто із старших не звертав ніякої уваги. Було, клопочеться іноді баба, каже дідові, що треба хлопцеві порядок дати, а то виросте розбишакою. А дід лише рукою махне — нехай собі хлопець бігає. Тільки і його. Доки малий, а вже як підросте...

Дід ніколи не говорив, що буде, як підросте Михайлик. Він тільки махав рукою. Та проте, і він, і баба добре знали, що буде, як підросте Михайлик. Над головою двигтів паровий млин. Аж під небо підвів свою

велетенську цигарку димаря. А в обід так голосно гудів над степом, що аж здригалося навколо, що аж пил на шляху стовпом кружляв і летів з вітрами в безвість. Ранком, о шостій годині, розчинялися всі двері у всіх хатах і селище випускало білих у борошні, як примари, людей. Всі ВОШІ тяглися в одне місце, як бджоли до вулика,— до парового млина. Всіх їх ковтала сіра паща широких воріт, ковтала на цілий день. Лише вечором, рівно о шостій годині, зривався гудок, і тоді з пащі вилазили люди, забруднені в борошно, і розлазилися по всіх кутках селища, а вже назустріч їм ішли нові гурти робітників. Млин працював день і ніч, цілий тиждень.

Михайлик це знав. Але це поки-що його мало цікавило. Він думав по-своєму: великі працюють у млині, а маленькі можуть бігати й нікого не робити. А проте, Михайлик страх як любив оцей величезний млин, подвір'я і комори. Ранком він схоплювався, і, ще навіть не вмившись, виходив на подвір'я, й сідав на осонні під стіною. Йому страх як любо було слухати, коли ото гуде машина, гуде без кінця, якась велика й, мабуть, страшна, або ото як вирв&tься раптом жахливе гудіння, аж коні візників іноді непокояться несподіванки.

Наслухавшись добре, Михайлик іде до хати, одягає штанці й, поснідавши, вибігає за подвір'я до хлопців. Але скільки б не бігав він потім, де не був би — скрізь відчував музику парового млина. Вона його чарувала. Іноді, набігавшися на луках або в степу, він надвечір аж нудився, так йому хотілося до млина. Там весело. Людей там скільки, а коней — не полічити й за день. Тоді біг Михайлик додому й до кінця гуляв на подвір'ї, прислухаючись, що говорять дорослі.

Одного разу прибіг отак Михайлик додому, тобто до млина. Увійшов у ворота і зразу почув якесь стримане гудіння. То не було гудіння машин, бо не так гудуть вони, переховані десь у глибині будівель. То гуділи люди, стримано, ніби боячись вигукнути дужче, щоб не порушити своєї одноманітної музики. Михайлик, не заходячи до хати, побіг до млина, бо саме звідти чулося те гудіння. І дивувався, біжачи, Михайлик — на подвір'ї зависла тиша. Стояли коні — а людей не було. Вбіг він у

великі двері й опинився в цеху — велика-велика кімната така, саме тут і стояли машини. Глянув — аж тут людей повно. Мабуть, з усього млина збіглися. І вчув Михайлик, що тут щось недобре робилося, бо похмурі стояли люди і на нього, на Михайлика, навіть уваги ніхто не звернув. Став ото Михайлик та й дивиться — а за людьми нічого не видно — тільки чути отой гомін. Та ще наче стогне щось. І як застогне, то з таким болем, що аж тіло терпне от того стогону...

Розступилися люди, і побачив Михайлик на носилці червону купу, і чудно якось з цієї купи стирчали пальці. Михайлик наче встиг роздивитися, що пальці стирчали з грудей. Глянув Михайлик і оторопів: те, що було колись людиною, тепер, захлинаючись кров'ю, стогнало...

В перший раз Михайлик дізнався, що машина не тільки гуде та співає, а що вона може вбивати й калічити, коли людина необережно з нею поводиться.

— А що ж тепер із ним буде? — запитав Михайлик у ді-дуся.

— З ким? — дідусь насупив брови й удав, що не знає, про що йде річ.

— Аз тим дядьком, що машина покусала.

Дідусь зітхнув і нічого не сказав. А потім вже згодом промовив ніби про себе:

— Покусала! Почекай, хлопчику, покусає ще й тебе. Ого, покусає, та ще й як!

Хлопчик заплакав, сказав, що він не хоче, щоб його так покусала машина.

Дідусь промовчав. Лише бабуся насварилась на старого, що не знає, що верзе. Але Михайлик незабаром забув про цю подію. Дитяче життя —

що міцне дерево: сьогодні вразив, а завтра воно вже парості пускає, потім зацвіте і, коли не поб'є мороз, принесе щирі ягоди. Михайлик знову кинувся у вир дитячих пригод.

От Михайлик сидить і будує хатку з пісочку. Помочить його, потім поставить ніжку, і хатка готова. Коло хатки він садить садочок. Оце вишні, це груші, це ягоди, а ото он яблуня.

Хороша яблуня. На ній яблука, як кулачок, спілі та добрі, що й на базарі нема таких. Михайлик мріє, і йому здається, що він і справді має гарний сад. А що вже ягід різних у ньому, що й дівати нема куди. Тоді він закликає всіх хлопців, Сенька, Стьопку, садовить їх та й дарує їм найкращі яблука.

Сидить, грається, мріє хлопчик. Аж ось із-за рогу вистрибує Сенько й Стьопка. Гукають до нього. Вони чорні й загорілі, лише очі блищать з-під не в міру великих батьківських капелюхів.

— Ей, Михайлику, хочеш у ліс кажанів драти? Михайлик схоплюється.

— Кажанів драти, та й по кислиці разом...— додає Стьопка й високо махає в повітрі торбиною — ніби вона й справді з кажанами та з кислицями.

Михайлик озирається — чи не видно де бабусі, переконавшись, що її немає, схоплюється, деякий час тупцюється по своїх хатках та садочках, приказуючи: "Хто робив, той і теря". І потім — за хлопцями.

Перебігши "трюхачка" через міст, вони "навскач" переплигують через поруччя, далі через рівчаки — і в ліс.

Запахло травою й листом. Михайлик мало коли бачив ліс — більше здалеку дивився на нього, і тому тепер він і землі під собою не чує від

радощів. Бігає, стрибає, зриває лопуцьки, гризе, випльовує, знову біжить і, побачивши будь-яку квітку, сміється щасливим дитячим сміхом.

Ліс чимдалі густішає. Праворуч і ліворуч великі дерева — дуби й берези, а де-не-де трусить листом боязка осика. Хлопці, йдучи, оповідають Михайликові казку, що на осиці колись давно-давно розбійники та пани різні повісили лицаря-розбій-ника. Всі дерева відмовились, не схотіли, щоб на них вішали таку славну людину, лише осика простягла свої віти, сказавши: "Тут вішайте — одним дурнем менше на світі буде". Та глянув на неї той лицар і сказав: "Нехай ти будеш проклятою межи людьми". Прокляв її, і вона з того часу й тремтить.

Михайлик:

— І повіси.ли вони того розбійника?

— І повісили...

— А нащо ж вони його повісили? — запитує знову Михайлик.

— Бо не любив він панів та розбійників різних. Як побачить пана, забере в нього все та й віддасть бідним. Та ще й учив тих бідних, щоб вони й самі так робили, щоб геть-чисто в панів забрали собі все, тоді,— каже,— не буде ні бідних, ні багатих.

Михайлик задумався. Та не встигли вони ще й трьох кроків пройти, як почули в кущах гамір, якесь квакання. Сенько зупинився і, виламавши добру лозину, кинувся туди. За ним Стьопка, і вже за Стьопкою й Михайлик.

— Ото диво! — закричав Сенько. Михайлик глянув, та аж обімлів. Якась довга-довга звірина схопила в рот жабу та й не проковтне ніяк. Михайлик уже хотів було з переляку тікати — та його зупинив Сенько.

— Стривай,— каже,— то вуж жабу спіймав.

Стали хлопці та й дивляться, а вуж, побачивши їх, навтікача. Чудно так повзе — хвостом, як батогом, б'є. А голови й не підійме. Сенько вже хотів був лозиною підігнати його, та не встиг.

Зашуміло в кущах, і звідти вибігло якесь звірятко — довгасте та гнучке. Вибігло, повело головою, понюхало, пригорнулося, як кошеня, а потім враз випросталося, і не встиг Михайлик ще запитати в Сенька, що то за звірятко, як воно вже насіло на вужа. Вчепилося зубами коло головки та так, як ножицями, й ріже. А вуж в'ється.

— Ага, піймався! — прошепотів Стьопка.— Ото тобі щоб не їв живцем жаб! — Повернулись і пішли хлопці назад.

— Що то? — аж тепер запитався Михайлик.

— Ласочка,— відповів Сенько.— Хіба не бачив? У млині їх багато.

— Які недобрі,— каже Михайлик,— звірі: одне одного їдять. Хіба їм їсти нічого?

— Подужає от і їсть. Хто кого подужає, той того й їсть,— промовив Сенько.— А побачила б ото ласочку шуліка — тільки шерсть посипалася б...

— Що, з'їла б?

— А то, думаєш, подивилася б. Ого! — Сенько поправив кашкета й свиснув.— Бачили ми не раз. А татко каже, що й люди людей їдять, так і п'ють кров, аж цмокають.

Михайликові стало страшно. Він ще ніколи не бачив, щоб люди людей їли та ще й кров пили. Він з острахом запитав:

— А ти бачив?

— Ні,— протягом відповів Сенько,— татко бачив.

— Отак, хто кого подужає — і їсть? — знову запитав Михайлик.

— Так і їдять — багачі...

Це вже було надто, Михайлик зовсім злякався і заплакав, кажучи:

— Я не хочу, щоб мене з'їли...

— Та кому ти там потрібен? — заспокоїв його Стьопка.— Багачі машинами їдять. То Сенько сміється, щоб налякати тебе. Ну, машина задушить кого, а люди кажуть, що хазяїн з'їв. Адже як розіб'єш ти чашку, кричить же на тебе твоя бабуся: з'їв уже сякий-такий! Так і тут...

Михайлик заспокоївся. Пройшли ще декілька стежок, і вій зовсім уже забув про всякі страховища.

Знову охопила його радість, і знову захотілося стрибати й бігати. Ліс такий славний, густий. Там десь над ним на небі сонце, а тут тінь, пахощі, квіти між кущами, пташки всілякі, що співають, виводять на всі голоси. Любо, хороше. Шумить лист верховіттям, і нема йому ні кінця ні краю.

Хлопці ідуть, а Михайлик біжить, метушиться.

— Та не кричи ти,— говорить йому Сенько,— а то, чого доброго, й лісничий почує.

Лісничого боїться Михайлик, він мовчки йде та хіба що нишком, щоб хлопці не побачили, квітку яку вирве.

Сорока — уїдливий птах. Оцю саму сороку-білобоку особливо, не любить Сенько та Стьопка.

Сорока — шкідник. І шкодить вона не лише тим, що хапає з подвір'я молодих курят. Тут справа інша: не встигнеш перескочити через рів, вдерти голову до хащі лісової — тут тобі зразу й сорока. Літає й скрекоче. Потім до неї ще прилетить одна або дві та й підіймуть таке, що тікай з лісу. Хлопці в ліс, і вони за ними. А почни відбиватися, палиці жбурлять, ще гірше.

Ну, а лісничий і має це за прикмету. Чого, мовляв, стрекочуть сороки? Хлопці, мабуть, деруть, лазять, обламують гілки. А цього не можна. Піймає на гарячому — і до батька: так і так, твій син лазив у лісі, шкоду робив, гілки обчухрував. Плати штраф... А потім. Ну, потім відомо що: тринчик або... Сенько й Стьопка знають це й тому, побачивши сороку, намагаються не звертати на себе її увагу, бо попереду чекає їх інша й важливіша справа — кажани й кислиці.

Ось скінчився молодий ліс — здалеку зачорнів густий-прегустий, величний і дужий, "великий" ліс. Тут нема дріб'язку — тут все дуби столітні, велетенські, що станеш під ними, то, здається, і вершка його не побачиш. Тут справжнє дике незаймане царство. Його ще не діткнулася людська рука. Хлопці підійшли і, як у прірву, пірнули у темну дубову хащу. Сенько й Стьопка підбадьорилися, Сенько навіть весело свиснув і, зігнавши якусь пташину, весело засміявся: "Ач! і воно тут моститься!" — і пішов далі.

Михайлик кидається до того куща, звідки вилетіла пташка, і, розгорнувши його, захоплено кричить:

— Гніздо! Гніздо!

В гнізді він знайшов четверо хороших-прехороших яєць. Він сідає над ними навприсядки, пильно розглядає і кличе хлопців.

Але Сенько уже кричить сердито:

— Не чіпай!..

Михайлик і не думає брати, проте йому цікаво, чому не чіпай, ї Сенько пояснює:

— А тому не чіпай, що як візьмеш, то хата згорить, розумієш?

Михайлик розуміє. Та, подумавши трохи, завважує, що хати в них немає. А живуть вони у млині, під великим будинком, у льохові. А зверху там контора, та управитель, та ще пани якісь.

Сенько не відповідає. Він сам розуміє, що сказав дурницю, що ні в його, ні в Стьопки, ні в Михайлика хат немає, немає хат і у їх батьків, а живуть вони всі в хазяйських хащах. Але він не хоче визнати своєї помилки; вже сердито кричить:

— Геть там, не лазь, як не клав їх туди, то й не бери. Михайлик з жалем встає.

Раптом хлопці зупиняються.

Сенько високо задирає голову й дивиться.

Говорять пошепки.

Стьопка тихо питає:

— Бачиш? Сенько:

— Бачу...

Радяться: дуб товстий, до гілляки високо, а злізти треба. Як це зробити? А хоч би й так!

Сенько впирається ногами в землю,-а головою в дуба. Йому на плечі злазить Стьопка. Тоді Сенько випростовується і під-кида вище приятеля. Той тим часом хапається руками за гілляку і, вигнувши коліна, обхоплює ними й ногами дуба — подерся вгору.

Але цим справа не кінчається. Стьопка вже на дубі, Сенько знову впирається головою в дерево й наказує Михайликові робити так, як раніш робив Стьопка. І от Михайлик на плечах у Сенька. Сенько ворушиться: стає зручніше?, а в Михайлика аж ноги трусяться: боїться, щоб не впасти. Але він мовчить. Жде, що буде далі. А далі от що: Стьопка засуває руку в дупло, плигає не вниз, як то думав Михайлик, а вгору. Потім Михайлик бачить у Стьопки на обличчі веселу усмішку. Він поволі й обережно витягує руку, і Михайлик аж скрикує: у Стьопки миша, тільки чудна: з крилами! Але крила такі, як от у сороки чи горобця...

Михайлик ще не встигає вилити своє здивування у слова, як Стьопка вже кричить: — Бери!..

Михайлик простягає руку і, побоюючись, обережно бере цю чудну крилату мишу.

Взявши й відчувши в руці своїй живе, він не знає, що й робити, але той-таки Стьопчин голос наказує:

— В пазуху!

Михайлик розгублено дивиться, він не говорить ще нічого, але в очах йому запитання:

"Як за пазуху! Отаку бридку річ за пазуху?"

Але робити нічого. Хлопці гримають, і Михайлик кладе руку за пазуху, розкриває долоню, і зразу ж поза спиною неприємний лоскіт. Хлопчик ладен уже кричати, але тут на допомогу приходить гордість. Так робили й роблять всі. А коли так, тс Михайлик не гірший від інших. Він переборює огаду й острах. За першим кажаном йде другий, за другим — третій.

Михайлик уже зовсім не боїться. Виявляється, що кажани не кусаються, а лише дряпаються й то не дуже. Михайлик сміється. Навіть жартує. Сорочка йому відстовбурчилась, ніби там повно груш або терну.

— От! — весело скрикує Стьопка.— Є! Ще один! — І вія урочисто витягає п'ятого кажана...

Але цим не кінчається день. Не встигли ще хлопці розглянути хороше своє надбання, як чується тріскіт.

З-за дуба вискакують лісничий і поміщицький син Лодько, що влітку приїхав до батька на вакації.

— Стій! — кричить Лодько.— Стій! Стріляти буду! Зупиняється й націлюється, цокаючи затвором.

У Михайлика затрусилися ноги, і він з розгону полетів У кущі.

Водночас над головою в нього пролунав вибух і довгою луною покотився по лісу.

Михайлик лежав ні живий ні мертвий. А Сенько з Стьопкою були уже не знать де. Вони мчали, розриваючи кущі, спотикалися, падали, підводилися і знову бігли, не переводячи дух. Зупинились, коли напевне зрозуміли, що за ними уже ніхто не женеться. Зупинились і раптом

побачили, що з ними немає Михайлика. Вони обоє чули постріл, і тепер в голови їм приходили кайфантастичніші думки. Вони бачили перед собою Михайлика, пораненого кулею. Вік жалібно стогне, а над ним стоїть і сміється отой противний Лодько з рушницею. Тоді вони обережно полізли назад, щоб вирвати Михайлика із пазурів.

А Михайлик у той час лежав і чув розмову.

Л ісаич и й. Ах, паничу, то ж недобре ви робите. Можна ж так, чого доброго, поранити дітей. Діти ще ж малі та дурні. Тільки й їхнього, що побігать та полазить.

її а н и ч. Не турбуйтесь — стріляв я догори. Налякати хотів.

Панич помовчав, а иоті?л додав:

— Жваві бісенята, тепер їх, мабуть, і зі свічкою не знайдеш,

— Нехай біжать собі,— відповів лісничий.— Підем, чи що?

Михайлик чув, як зашелестіла трава і повз його пройшов дід та панич. Він з полегкістю зітхнув й одразу вчув, що в нього за пазухою щось ворушиться. Сів і по одному почав витягати своїх невільників, уважно розглядав їх, а особливо їхні крила. Надивившись і запам'ятавши добре, які вони з себе, почав думати, що з ними робити. Чи додому нести, чи пустити?

Додому? А навіщо ж їх забрали з їхнього гнізда? Як вони бідненькі бояться!

Михайлик тримав у руках маленького звірка й чув, як у нього часто-часто билося серце. Він згадав, як сам перелякався і як у нього билося серце, коли він тікав від лісничого, і стало йому жаль тих маленьких

пташок-звірят. що він їх тримав за пазухою. Тоді він почав їх ЕИЙМЭ із-за пазухи і по одному випускати на волю.

Звірки махали чудно крилами й летіли низько над землею, зручно обминаючи всілякі гіллячки та кущики. Потім, мабуть, втомившися (Михайлик так думав), сідали або, правдивіше, чіплялись за гілляки й висіли-таки униз головою. "Бідненькі пташки,— подумав Михайлик.— Я їх, падавши, придавив, що вони й не всидять".

Михайлик наблизився до одного кажана, хотів посадити його на гілку зверху, але ще не встиг і руку простягнути, як звірок зірвався, розправив крила й полетів.

"Нехай летить здорова". Михайлик сам собі усміхнувся й пішов.

Куди?

Аж тепер він схаменувся й побачив, щ> сам-один у лісі. Що ж він має робити? Михайлик злякався. Гукнув раз, другий, хлопців не було, і ніхто не обзивався, лише луна покотилась і зависла десь на вітах дерев чи у траву впала.

Михайлик ще крикнув.

Тоді зірвався з місця й побіг, ламаючи кущі, "додому", як йому здавалось. А насправжки, сам того не знаючи, біг од дому, заглиблюючись далі й далі в ліс.

Надходив вечір. В лісі було вже темно. Од дерев падала тінь і спліталася в густу чорну ковдру, що застилала все. Лишень коли-не-коли ясний промінь падав на якусь маленьку галявинку, але й він зникав, скоро Михайлик поминув ту галявинку. Врешті він зачепився через пень і впав у густу траву.

Сенько й Стьопха, безшумно шмигаючи межи кущами, прямували визволяти свого малого товариша. Вони й самі боялися, бо знали, що скоро зайде сонце і стане темно. Але в таку тяжку хвилину зректися товариша не могли. Бігли мовчки.

Справа ускладнювалася ще й тим, що вони не могли кликати Михайлика, боячися, щоб не почув лісничий. Але обоє вони добре знали ліс й тому були певні, що старе місце знайдуть. Що далі буде, вони боялися думати. Лише один раз Стьопці спало на думку, що, може, Михайлик не був підстрелений і забіг й невість куди. Він одкинув цю думку й мовчки біг.

Як не дивилися добре хлопці, а не помітили, що біжать прямо на лісничого й панича. А ті, почувши шелест, стали за дерево. Наблизились хлопці до того місця, і зразу з двох боків з'явилось дві постаті. Хлопці обімліли. Про втечу не могло бути й мови, бо не встигли ще вони й зрозуміти, в чому річ, як їх уже міцно було взято до рук.

— О! Піймалися, голубчики! — засміявся панич Лодько.— Ану, які тут ви с? — підійшов ближче й почав насмішкувато дивитися прямо Сенькові у вічі.

— Ну, і що ж ти вполював?

Сенько нічого не відповів. Лише на мить блиснули в його очах злі вогники, але зразу погасли, і Сенько схилив на груди голову.

Панич помітив ті вогники.

— Ач, зміючка! Очі, як у гадюки, світяться!

— Смійся! Твоя взяла, вбивця! — відрізав враз Сенько і аж затрусився. Така його злість взяла.

— Що він говорить? — звернувся панич до лісничого.— Що за вбивця?

Лісничий повів незрозуміло плечима.

— Хлопця Михайлика вбив,— відповів Сенько. Більше він не міг триматись. Дитяча сила виснажилась, і він заплакав.

— Верзе не знати що...— відповів лісничий і вже лагідніше почав розпитувати у хлопців, що скоїлося...

Виявилося далі, що Лодька не такий уже й кепський хлопець. Бачачи, що хлопці надто стурбовані, він уважно розпитався їх про всі їхні пригоди й нібито аж був занепокоєний долею маленького Михайлика. Постоявши трохи, всі четверо пішли шукати хлопця. Пішли в різні боки, умовившись подавати голос, щоб котрий не відбився. А вже була майже ніч. Ясний місяць десь зійшов лісом і тепер коли-не-коли, прорвавши промінням густу шапку листя, освітлював дерево й густі кущі. Через це в лісі було дивно хороше, ніби в якійсь казковій країні.

Денний гамір затих. Натомість заговорила ніч. То був голос верховіть, якийсь обережний шелест на землі, тріск сухого листя, гілочок, трави. Ніби застромила ніч у кущі і в траву свої незримі пальці і щось там таємне робить.

Довго пролежав Михайлик, аж поки під впливом свіжого повітря й місячного сяйва не очунявся. Підвівся тоді й сів.

Зразу навіть і не зрозумів, де він є. Йому здавалося, що він довго сидів двечора над річкою біля млина та й заснув. Але, вставши й добре обдивившися, він побачив, що річки ніде й близько немає. А є ліс, праворуч, ліворуч і скрізь ліс. Плакати Михайли-кові тепер уже не хотілося. Він узяв кашкета, що лежав на землі, і пішов туди, звідки

світив місяць. Віи-бо, Михайлик, добре знав, що місяць світить над річкою, праворуч від млина.

Стежки ніде не було, і Михайлик йшов навпростець, продираючись між кущами. Було так гарно. З листу сипалася дрібненька роса, а іноді й мокренька яка гілка проведе своїми листяними пальчиками по Михайликовому обличчі, і тоді Михайлик одводив її руками і йшов собі далі. Ліс то густішав, то рідшав, і тоді Михайлик думав, що ось йому вже кінець, далі заблищить річка і зачорніє високими димарями млин. Але ліс знову густішав, і Михайлик знову поринав у чорні хащі.

Що ж далі робити?.. Михайлик стратив віру в те, що коли-небудь вибереться до річки. Лишилось одне: кричати, кликати на допомогу. І він голосно на ввесь ліс гукнув:

— Сенько-о-о!.. Стьопко-о-о!..

Ліс йому відгукнувся, вдаривши, ніби велетенським батогом по плесові, луною.

Але тільки луна! Сама луна й ні одного живого голосу...

Та Михайлик помилився. Раптом десь недалечко йому відгукнувся. Але хто?

У Михайлика захолола кров у жилах, і він упав на землю, бо над лісом котився якийсь божевільний злорадісний сміх-регіт. То був пугач-лісовик, і коли б Михайлик знав про те, від кого він іде, то мало не вмер би від жаху. Перелякані тим голосом, пташки зривались з кущів, пищали... Цей писк донісся до верховіть і стурбував круків, що там мешкали. Піднявся такий галас серед нічної тиші, що аж дерева, мабуть, полякалися і з турботою заворушили листом, спросоння питаючи одне в одного: "Що? що-о? що-о?"

Десь із куща вискочила зайчиха з двома зайченятами, і не встиг іще Михайлик добре зрозуміти, що сталося, як велика й чорна птиця шугнула в нього над головою. Ще мить, і Михайлик почув, як запищало щось жалібно, ніби дитина... Потім коротенькі відгуки вдарів — і знову тихо.

Пугач-лісовик, нічний володар, розпочав свій нічний бенкет. Міцно вп'явшись кігтями, гострими, як ножі, у невеличке тіло зайченяти, він дзьобом виривав шматками тепле м'ясо й, хапаючись, ковтав їх разом із шкурою, з шерстю й маленькими кісточками. Іноді він давився, тоді викидав кусок назад і знову, навіть не розірвавши, запихав його до горлянки... Це була страшна й огидна картина... Михайлик лежав і мовчки дивився.

"Хто кого подужає — той того і їсть",— згадав вік Сенькові слова. ї тоді відразу йому захотілося помститися цій великій птиці. Потихеньку почав мацати навкруги себе. До рук потрапила якась поліняка. Михайлик почав тихо підкрадатися до пугача.

Птиця була заклопотана справою, бо й не почула, як підкрався Михайлик і зі всієї сили бебехнув її полінякою. Птах перекинувся на спину, але не встиг Михайлик ударити по ньому вдруге, як вій уже став на ноги і, махнувши крилами, зник під темною шапкою лісу.

Лише тепер Михайлик згадав, що і він не їв од самого обіду, коли не вважати на різні лопуцьки. Але який же з них наїдок? Михайлик задумався... Але що, що це? Сон? Невже це сниться? Чи мріється? Михайлик ясно чує далекий голос... Знайомий, знайомий Сенька голос:

— Ми-хай-ли-ку!..

Радість охоплює все його маленьке тіло, і з горла вилітає довге:

— Аго-о-ов! Сенько!..

Чи варт говорити, як зраділи всі три хлопчики. Михайлик, як до рідного брата, тулився то до Стьопки, то до Сенька і не помітив, як до гурту підійшло ще двоє людей.

Лише коли лісничий, нахилившись низько над землею, голосно проговорив:

— Е! Та тут, крім Михайлика, є ще й вечеря! — Михайлик отяглився і озирнувся.

Спочатку він був злякався цих чужих людей, але його швидко заспокоїли, і всі разом взялися готувати вечерю.

Лісничий витяг ножа і почав вибілувати зайчика. Хлопці побігли по хмиз, і лише панич сидів, нічого не робивши. Але на те він і панич: за нього зроблять інші.

Скоро запалав вогник. Лісничий розпаював все м'ясо на п'ять частин і, понастромлявши на шлички, наказав хлопцям тримати його над вогнем, щоб спеклося.

Попоївши печеного м'яса, почали збиратися додому. Иа греблі розпрощалися й пішли кожен у свій бік.

Ще панич на прощання запросив хлопців на неділю до себе в садок. Там буде велике гуляння, і паиичева мати обіцяла всім, хто прийде, дати по хорошенькому подаруночкові...

Михайлик нетерпляче чекав на неділю. Він кожного дня запитував у своєї бабусі та хлопців, чи скоро буде кінець тижня і прийде неділя.

— Скоро,— відповідала бабуся. Михайлик відходив і чекав.

Аж ось прийшла і неділя. Ще звечора Михайлик довго сидів у річці і старанно полоскав йоги. Вік хотів, щоби вони були чисті, білі-білі. Та порепані ноженята від миття лише червоніли, струпи-курята розм'якли й легко здиралися, і тіло тоді починало щеміти, але Михайлик твердо стояв на своєму й виліз із води лише тоді, коли ноги зовсім побабіли: зробилися м'якими, але зсе ж не білими.

Та то дарма.

Михайлик одяг штакці, сорочечку й почував себе хороше: йому все здавалося, що він є найгарніший з хлопчиків, й весело виводив:

Ой гоп, непомалу, Та пошила штани з валу, Та пошила і наділа — Скажуть люди, що до діла!5

Ця пісенька йому дуже подобалася.

Секько на цю всю панську витівку дивився скоса: йому пани взагалі не подобаються, і він не йме віри, щоб їм там що перепало. А коли й перепаде, то яка-будь дурниця. А ради дурниці Секько бити ніг ке хоче,

Але Стьопка — навпаки. Він переконує, що хлопцям нічого боятися. Однак цілий день вони бігатимуть без діла, то чому не побувати їм серед панів, не поглянути, як вони там живуть. А коли є змога дістати подарунок, то його треба взяти й саме тому, що вони самі хочуть його взяти, а не тому, що якась там пані хоче його дати. Стьопка має переконання, що взагалі треба брати скрізь, де можна.

Лише один Михайлик не занурюється у глибину цього питання. Він іде собі, і все. Що далі буде, він того не знає, а тепер йому весело й хороше. Ось і село.

Сенько дорогу до панського будинку знає добре і вибирає дорогу не через село, де багато піску й жарко, а звертає, зійшовши з греблі, праворуч і поринає в зеленій отаві левад.

Ось і гайок, де зібралася дітвора. Хлопці підійшли й зупинилися, не доходячи до великої купи. Секько, розпарившись за дорогу, зразу ж ліг під кущем якнайзручніше. Ліг і замовк. За ним ліг і Стьопка. Лише Михайлик стояв і з цікавістю розглядав велику юрбу людей і гірку, обсаджену акацією. На гірці стояв повитий диким виноградом "курінь" (альтанка). Там, у тій альтанці, мабуть, було дуже хороше, і там же, мабуть, поки що переховуються й подарунки, бо туди весь час бігали дівчата в білих фартухах, несучи кожного разу якісь пакунки і кошики.

За гіркою біліє великий будинок — там пани живуть. Хлопчик'зіщуриаея проти сонця й дивиться туди. Але не довго.

Його увагу привертає якась малюсінька дівчинка. Михайлик тре лоба й пригадує, де він її бачив. Ага! Згадав! То Лукерка. І дівчинка його впізнала. Сміється й прямує до Михайлика. Вони сідають під кущиком.

Сенько, як лежав, так і лежить. Стьопка, щось гадаючи, жує травинку. А там далі — юрба. Там кипить. Там море голів і квітник облич. Веселі крики, вереск і сміхи. Та Сенько й Стьопка не звертають на те уваги.

Михайлик оповідає про свої нічні пригоди. Дівчинка із жахом в очах стискає руки, і в її маленьких грудях росте жаль і до цього сиротятки, що одним одно майже цілу ніч блукало в лісі віч-на-віч із усякими страховищами.

Вона слухає й промовляє:

— Бідний ти, хороший хлопчик,— і гладить Михайлика по голівці. І як йому гарно від цього! Адже його ще ніхто не гладив так щиро, такими хорошими ручками.

Михайлик схиляє голову, і йому хочеться, щоб так було довго-довго...

А тим часом юрба раптом чомусь ущухла. Стало тихо.

— Ой лишенько, пани вже ідуть!..— пропищав якийсь тонесенький голосок і стих, бо пани вже надходили до гірки.

Лукерка схопилася відразу. Схопився й Михайлик. Але Сенько й Стьопка лежали і далі. Навіть не глянули туди, де були пани. Лише згодом Сенько кинув:

— Дідьки пузаті,— це до панів. А потім шарпнув за штани Михайлика.— Сядь!..

Михайлик озирнувся — сісти? Адже панн йдуть і всім треба стояти.

— Сядь! — уже сердито крикнув Сенько.— А то йди, та й не признавайся, що ти наш товариш...

Михайлик сів. Сіла разом з ним і Лукерка, сказавши, що в селі такі порядки, що як ідуть пани, то треба вставати.

— Порядки! — кинув хрипло Сенько, як дорослий.— А от ми ці порядки трішки перепорядкуєм.— ї вже більше Сенько не говорив ані слова.

Михайлик був незадоволений.

Там уже чути лагідні-лагідні, ніжним голосом казані слова:

— Любі дітки! Сьогодні ми зібралися, щоб відсвяткувати наше свято. Знайте, любі дітки, що сьогодні день народження нашої маленької донечки Лі.

До тої пані, що говорила, підійшов високий пан і щось сказав їй на вухо. Панна хитнула головою і ще раз звернулася до дітей:

— Та щоб не забути, то я вже заразом скажу вам, що із завтрашнього дня починаються роботи на буряках. То, кому є охота, приходьте. Пан обіцяє платити за день по десять копійок. А тепер — гратись!

Пані взяла з рук у дівчини, що стояла поруч, кошик, застромила туди руку, вийняла й кинула прямо на голови дітям дрібно-дрібно нарізані папірці — червоні, білі, сині, блакитненькі і всіляких інших кольорів. Папірці так красиво заповнили повітря на деякий час. Вони, як малюсінькі метелики, підіймались то вгору, то вниз, кружляли й падали на дитячі голови.

— Ой як хороше! — скрикнула пані і з кошиком кинулась у юрбу, обсипаючи дітей тими папірцями. Юрба загула, як рій. І яких тут голосів не було чути — та все дзвінкі, як срібні дзвіночки, та веселі, та безжурні.

Михайлик аж підвівся та задивився. А Лукерка так та аж на місці не встоїть, аж рученятками ляскає та приговорює:

— Ото,— дивись, як хороше!..

— Хороше,— буркнув Сенько,— хороше — папірцями обсипає. Дуже потрібні! — і сердито сплюнув у кущ.

А юрба тим часом галасувала. Молодий панич, Лодько, той, що його Михайлик у лісі бачив, нову гру пригадав. Звелів ключникові нанести лантухів. А тоді ото зав'яже того, хто хоче, аж під руки та й заохочує наввипередки бігти. Тепер він он аж п'ятьох так зав'язав, поставив поруч, а сам одійшов далеченько й гукає — хто перший добіжить, тому п'ятак, а хто другий, тому три копійки... Ну... раз, два, три!

От тут починається комедія. Хлопці біжать, плутаються в лантухові, перечіпаються, падають, схоплюються і знову біжать. Кругом регіт, сміх. А вони сидять собі на гірці, в "курені" — альтанці, дивляться, та аж за животи беруться, аж пальцями вказують на одного мастака, що, стративши надію добігти першим навстоянки, пішов перекидом через голову, як колесо, та так і котиться, й котиться, тільки лантухом має.

Михайлик й собі аж за живіт береться, а про Лукерку й говорити нічого — вона кричить, пищить і танцює, аж присідає — отож раденька, що бачить таке диво.

Пани сиділи на гірці й реготались. Розчервонілі, гладкі, випещені. Старий пан аж на стільці не всидить — так його сміх бере. Він говорить, що все це так нагадує колишні часи, коли пани не знали перепони своїм затіям. Що захочуть, те й роблять.

— Траплялось,— говорить,— і таке...

Але його ніхто не слухав, і він, розпочавши, майже ніколи не договорював. Лише молодший пан, батько Лодьки, не сміявся. Він сидів похмуро у своєму кріслі й думав.

Навіть тоді, коли сміх розлягався так, що далі й нікуди, він не звертав на це жодної уваги, навпаки, витяг з кишені книжечку і почав туди щось записувати. Що йому та старовина з її іграми всілякими! Він любив свій час, і йому нічого не було любішого, як накопичування землі та грошей. В голову йому суне безліч дум: він уже бачить, як через

кільканадцять років він зовсім зруйнує тут той старосвітський дух, щоб й сліду не лишилося. Степи не будуть уже стояти пустками панам для мисливецької розваги: од краю й до краю вони зашумлять золотою пшеницею. Смуги, безкінцеві смуги пшениці, що золотом потече до панських скарбниць. А тут, де оце тепер так даремно гають час із іграми, загудуть гудки цукроварень, гама-рень. Забігають, заметушаться чорні в димовім пилу люди, загудуть машини, ляже змією залізниця — це буде інша краса, коли золото заллє землю...

Пан сидів і думав. Він так був заклопотаний своїми думками, що навіть не помітив того гомону незадоволення, що прокотився по гірці. А було от що: стара пані, бабуся Лодика, помітила раптом, що купка дітей — Сенько, Стьопка — в їхній, панській, присутності лежать на землі й, мало того, навіть не звертають уваги на те, що діється навколо,

Пані нервово бере бінокль й дивиться вже через побіль-шувальні скельця: чи не помилилася? Але ні. Хлопці лежать байдуже.

Пані хвилюється. Передає бінокля молодшій пані. Та теж дивиться і стверджує, що справді двійко лежать і не звертають уваги ні на панів, ні на ігри.

Це надто! Стара пані не може витерпіти цього. Вона схоплюється, знову сідає й навіть не знає, що робити. А врешті, майже через сльози, викрикує:

— Говорила, що хам — хамом і лишається, що скільки не роби добра для цих мужлаїв, вони завжди віддячать, вибачте на слові, дулею!

Врешті пані заспокоюється й звертається до якогось службовця:

— Чиї діти?

Той примружує очі, ДИБИТЬСЯ й здвигує плечима: таких дітей він не знає, очевидно, не з їхнього села. Перегодя він додає, що діти, певне, із селища, що біля млинів.

— А, звідти, з крамольського гнізда! Ну, ясно, ясно! Яблуко від яблуні недалеко котиться! — кричить пані, бо вона добре пам'ятає, як в тому млині забастузали. якраз під час жнив, коли в економії не вистачило борошна. О, зона знає те кляте гніздо!..

Але що робити з тією дітворою? Пані безпорадно обертається й дивиться на молодого пана. Але той уже одірвався від своєї книжки й уважно слухає. Він чує все. Перехопивши погляд пані, він велить одному дядькові, що служив у економії, привести сюди до них, на гірку, дітей. Дядько улесливо кланяється, низько-низько, без шапки. Аж одбігши десять кроків, він натягає її ка голову. Потім, через галявку — до хлопців:

— Ей, ви, чортенята! Вставайте! Мерщій, пан кличе! Тепер обличчя його зовсім інше. їз улесливого перед

паном воно робиться нахабним, огидним, злим.

Сенько повертається, деякий час презирливо дивиться на цього чоловіка, потім, спльовуючи через губи, байдуже відказує:

— .Як ми потрібні панові, то нехай сюди йде та й говорить, що йому треба.

Не можна й описати, що зробилось з чоловіком. Він спочатку почервонів, потім зблід, роззявив рота, вибакькував очі і вже через якусь мить кинувся на хлопця:

— Що-о?! — прохрипів він.

Але Сенько зручно відскочив, і чоловічок, згубивши рівновагу, дав сторчака.

З гірки пролунав сміх — то сміявся молодий пай.

Він стояв уже на ввесь зріст і сміявся, сміявся. І тоді, дивлячись на пана, дзвінко й нестримно засміялися всі діти. Сміялися молоді пани й паничі й навіть стара пані.

— Ото,— каже,— пошли дурного богу молитися, а він і лоба наб'є!..

А той, хто викликав цей сміх, Сенько. стояв, засунувши до кишень руки, й дивився на кудлату голову здорованя, що, чуючи навколо глузливий сміх, не знав, що робити. Він дивився то на дітей, що товпилися тут навколо, то на панів, що реготали на все горло, то на цього халамидника, що викликав стільки глуму на ключницьку голеву й тепер так спокійно стояв і дивився на ввесь цей гармидер. Він був сам-один, він почув, що вся ця маса дітвори й пани стоять за маленького розбишаку, і це його казило. Вій ладен був уже кинутися, вхопити руками за горлянку й задушити того Сеньку, але не міг. Нахилив голову і, як побитий пес, пішов до левади...

— Куди ти? — загукав пан. — Вернись сюди!..

ї під веселий регіт ключар, низько нагнувши голову, пройшов між дітьми до пана.

А той, веселий, поліз до кишені, дістав дорогого гаманця і, витягти звідти срібного карбованця, дав ключареві, голосно наказуючи:

— Віддай тому! — і показав на Сенька рукою.

На цьому не скінчилося. Пан зійшов з гірки, покликав до себе Сенька.

Секько рушив, а за ким — Стьопка.

Діти юрбою стовпились навколо і з цікавістю дивились на цих чужих хлопців, що ні з того ні з сього одержали цілого карбованця.

— Чий ти? — запитав пай у Сенька. Сенько відповів.

— А скільки тобі років? Хлопець, помовчавши трохи, сказав:

— Дванадцять...

— Молодець! — промовив пан. Погладив Сенька по голові й ще раз: — Молодець...— Потім ще довго розпитував Сенька, чи він уміє читать та писать, що робить, де гуляє, чи уміє плавати і таке інше... Врешті, набалакавшись, пішов на своє місце і, витягши свою книжечку, щось черкнув у ній. Потім задумався і вже до кінця гуляння не промовив жодного слова ні до кого.

Михайлик був задоволений із сьогоднішнього дня, бо майже півдня програвся з Лукеркою, і це його дуже тішило. Маленька дівчинка йому все більше подобалася. Вона так ласкаво дивилася на нього своїми чорними оченятами, як ще ніколи ніхто не дивився...

Радість сьогоднішнього дня ще побільшала, коли Сенько, дійшовши до крамниці, розміняв на дріб'язки карбованця й потім поділив його на три частини, щоправда, нерівні: собі узяв сорок копійок, а Стьопці й Михайликові дав по тридцять.

Він сказав при цьому:

— Всі ми товариші, і все, що хто придбає, треба нести докупи, а тоді вже ділитися будемо. Хто придбав, тому більша частина. Але все треба нести докупи, хай би то була найменша дрібничка.

4

Сенько наробив бешкету: обірвав зелені груші в сусідському садку. За це його було побито батьківським ремінцем і наказано сидіти вдома.

З цієї нагоди всі троє, тобто Сенько, Стьопка й Михайлик, мали цілий день паритися під дощаним парканом на сонці.

Лежали й говорили. Накреслили безліч планів на ближче й дальше майбутнє, обговорили цілу низку кампаній, думками облітали всі затишні закутки, де можна було б побувати і зробити ту чи іншу справу.

Сонце пекло, кружляла курява, з річки тягло простором і волею. Ще й раніше хлопцям хотілося покупатись, а тепер, оце саме в обід, не стало ніякої змоги терпіти.

Посунувся був Сенько до матері, що поралася біля печі, але вона була незворушна. Сенько не попросився, бо по суворо стиснутих губах її побачив відразу, що проситися в неї саме тепер даремна справа. Добре, як "не почує" (а "не чула" вона завжди, як гнівалась), а то ще може й рогачем почастувати. Постояв біля порога, взяв кухоль, ніби йому до смерті води хотілось, і — пив чи не пив — побіг назад до хлопців.

— Нічого не виходить,— сказав він товаришам.

— Не чують? — усміхаючись, запитав Стьопка.

— І не підходь. Рогачилно аж танцює в руках...

— А в мене бабуся хороша,— не втримався Михайлик.— Молоко перекинув, вона поставила навколішки, а як попросився, так і пустила.

Він лежав собі на спині і мрійно дивився напівзаплющеними очима на хмари. Хмари тепер були якраз такі, як бабуся: і голова, і руки, і фартух. Навіть носа можна було, добре придивившись, побачити...

Сенько не відповів Михайликові. Тільки Стьопка потер лоба й підвівся на лікоть.

— А знаєш що, Сеню? — сказав він.— От Михайлик попросився у бабусі, і вона пустила його. А якби ти по-справжньому попросився в батька? Га? Ось він швидко прийде з млина на обід...

— Попроситися в батька?..

Це було нове для Сенька. Скільки він пам'ятає себе — ніколи ні в кого не просився. Навіть коли били,— не просився. Зціплював зуби й мовчав.

Стьопчина думка йому сподобалася. Він ухопився за неї не через те, що щасливий наслідок її обіцяв йому радість дитячих мандрувань. Ні, сам процес, вірніше, сама картина такого прохання зацікавила його. І він уявляє: ось приходить батько — весь у борошні, аж срібний. Сідає під хатою в холодочку й закурює, чекаючи, поки йому не подадуть їжі. Тоді ото до нього підходить Сенько — похила голова і очі вниз,— мовчить.

Батько уважно розглядає його, спльовує набік гірку від тютюну слину й рвучким голосом запитує:

— Ну, що скажеш? Сенько мовчить.

Тоді батько білими від борошна пальцями бере його за підборіддя, підводить у такий спосіб голову й, дивлячись у вічі, погрожує:

— Ой Сенько, Сенько! Не вдержати тобі на плечах оцієї голівки...

Він намагається говорити якомога суворіше, але Сенько вже знає, що батько тільки удає такого і що справді він не такий.

— Ні, тату! — одкаже йо?лу Сенько.— Я вже так не буду більше робити. Я буду гарний хлопець і як виросту, то буду також мукобоєм, незгіршим за тебе.

Скаже отак Сенько й буде дивитися в обличчя батькове, ловлячи на ньому иайдрібніші зміни. І те обличчя пом'якшає, запалиться тиктл світлом, потім розпливеться в ясну посмішку. Із-під рудої бороди заблисне низка білих-білих зубій. Один вус підніметься вгору, затанцює помаленьку, підморгне до очей, і останні не зможуть не сказати:

— Ти, Сенько, гарний хлопець, біжи й гуляй, де тобі весело.

Таку картину уявляв собі Сенько. Але зараз же засоромився і навіть сплюнув. Просити й лащитись до батька, як паненя? Ні, цього ніколи не буде. Він ще до вечора потерпить, потерпить, що б там не було, та зате в нього буде спокійне сумління, зате завтра він нічим не буде зв'язаний і може робити все, що захоче.

Стьопка чекав на відповідь, і Сенько йому відказав:

— Ні! ч.

Він підвівся, обтрусив із штанів порох і пішов до сіней. Звідти вийшов із старим відром.

— Куди ти? — гукнула мати, помітивши, що Сенько мав намір вийти з двору.

— Вугілля збирати. Он там підводи їхали і чимало його натрусили.

Мати махнула рукою, і хлопці вибриком подалися на шлях.

Там справді де-не-де виблискурали проти сонечка чорні грудочки кам'яного вугілля. Заторохтіло відро. Хлопці старанно працювали, не помітивши навіть, як загула на млині дванадцята і як згодом звідтіль посунули робітники, що їм близько було додому. Серед них йшов і Семьків батько. Ішов він швиденько, бо треба було дійти додому, пообідати і повернутися назад,

Сенько помітив його вже тоді, коли він зупинився над ним.

— Йдем, сину, обідати! Годі тобі тут кружляти... Сенько підвів голову. Батько був звичайний — в його

обличчі не було акі краплиночки того гніву, що ним палало воно вранці. Навпаки, воно було ласкаве.

Вся ця історія мала той наслідок, що по обіді Сеньці дозволено було піти на річку покупатися. Сроху для цього не було визначено.

Пішли ка річку втрьох" Михайлик не вмів плавати, і хлопці взялися навчити його цієї штуки. З двох боків підхопили під руки й затягли таки дглеченько від берега. Тоді Стьопка сказав:

— Оце ми пливли вкупі, а тепер спробуй сам,— і випустив Михайлика. Те саме зробив і Сенько.

Михайлик зразу був пірнув, але вода, що полізла йому у вічі, в рот і уші, примусила його виринути на поверхню.

Він одчайдушно замахав руками й ногами, що але закипіло навколо нього, ковтав воду, плював і все махав руками й йогами.

Втонути він не боявся: біля нього ж з обох боків Сенько і Стьопка, що час від часу підтримували його, даючи змогу відпочити.

Врешті, витративши всі сили, Михайлик став ногами на неглибокому місці. Поволі вийшов на сухе й довго-довго відпочивав.

Лежав на спині й дивився вгору на небо. Там пливли волохаті хмарки: їх, мабуть, гарно нагріло сонце, бо вони так швидко танули, як цукор, у глибокій воді. Там, вгорі, було так вільно, просторо й така глибока жарка блакить! Але і тут, унизу,— не гірше. Біля Михайлика сяяла на сонці й плинула вода, розганяючи далеко широкі кола. З того боку густою чорно-зеленою стіною стояв високий очерет. Вода біля нього була чорна, нерухома, лише іноді перерізувана срібними смугами іншої, якоїсь ясної води. Часом із очерету випливала темною цяточкою дика качка або яка інша водяна птиця. Всієї не було видко на ясному тлі, лише вуглиною виблискувала головка. Все це: воду, очерет, жарке блакитне кебо й розпечене сонце над ним — ніби вперше побачив Михайлик. Побачив і відчув, як щось йому неначе тріснуло у грудях,

То, мабуть, од тієї вода, що він її так багато випив, плаваючи. Вона, та вода, так тепло ось зараз вибігла з вуха, з носа.

Михайлик зручніше переклав голову й заснув. ї приснився йому такий сон: ось він, Михайлик, великий-пр&зеликий, вже зовсім здоровий, іде незнайомим лугом, де так багато зеленої трави. Сонце пече йому в голову, вітер обпалює лице, а він все іде й шцно-мщно тримає щось біля грудей. Те, що він тримає, мабуть, дуже дороге для нього, бо не одходить рук він од серця ані на мить. Аж тут, ніби із землі, встають якісь люди — їх так багато, і всі вони такі страшні та огидні. Воїш простягають руки до Михайлика, і всі кричать: "Віддай, віддай!" Але він ще міцніше тримає руки біля грудей, відриває огидливі, п'язкоздта пальці й іде далі. Він ні на кого не дивиться й нічого не хоче бачити: йому б лише врятувати те, що несе біля .грудей. Тоді на нього накидаються ті потвори, хапають за одежу, за ноги, за руки, одривають їх од грудей. Кричать: "Віддай, віддай!" Жах охоплює хлопця. Він чує, як

погюлі його руки слабнуть, гнуться, відриваються від грудей. Холодні слизькі гальці розгинають йому долоні, розстібають сорочку і шукають на грудях того, що так він обережно ніс. Але там нема нічого. У Михайлика взагалі нема нічого: що було, він поклав у груди, і звідтіль тепер ніхто ніколи його не здобуде.

— Він заховав, він заховав! — скаженіючи, гудуть потвори і, схопивши нещасного хлопця, кидають його в якусь безконечно глибоку безодню. Він летить і відчуває, що це його останній лет, що більш ніколи йому не бачити ні луків, ні лугу, ні сонця, а те, що в грудях, марно загине. Ах, як йому боляче від цього, як боляче! Він не стримує смутку і плаче, так гірко плаче...

Але це був тільки сон. Дійсність була проста і звичайна. Жартуючи, Сенько й Стьопка взяли Михайлика за руки й ноги й поклали в теплу-теплу затоку. Тут і прокинувся він, побачивши хлопців, і радо всміхнувся.

— А я злякався — такий поганий сон приснився.

Цей сон і день над річкою — хмари, плесо, блакить —— раз назавжди якось запам'яталися Михайликові. І часто-часто в своєму дальшому житті він згадував про нього. Живою перед ним вставала рідна картина мирної природи, зласкавленої сонцем, обгорнутої тихим щастям дитинства.

Кінчалось літо, і над лісами та долинами заснувало мережки — бабине літо. Зазолотилися березки, тривожно загули осокори, засмутилася й похило припала до землі травиця.

В лісі, садах золотом налилися груші, яблука. Вони вбрали в себе багато-багато сонячної ласки, а тому й самі вабили й світили, наче маленькі сонечка.

Але Сенько не забув за зелені груші і за батьків ремінець. І тоскно дивився на чужі сади, а Михайлик, не знаючи, як збити оскому, мовчки жував шорстке барбарисове листя.

Сталось якось само собою. Гуляли хлопці в неділю за селом, де ото саме горіли достиглими грушами панські сади. Ніхто не сказав жодного слова, Михайлик сам тихо зіп'явся на огорожу й зазирнув у сад. Нікого не було видно, а груші так приємно пишалися. І так близько! Тільки скочити через тин, подертись на дерево — і груші... груші можна кидати просто Сеньці та Стьопці в руки.

Обережно й тихо, як мишеня, Михайлик переліз через тин і зіп'явся на грушеве дерево. Груш було так багато, що хоч воза навантаж — ніхто й не помітив би того. ї в надії на це, а також на те, що нікому нема діла до того, що робить маленький хлопець, Михайлик почав рвати груші і класти їх за пазуху. Він їх нарвав таки багатенько, встиг одну навіть з'їсти й по кілька штук кинув хлопцям на шлях. Ах, які гарні й солодкі були ці панські груші! їх не треба чавити зубами, не треба закривати очей, щоб "побачити Москву"— вони самі танули в роті, як цукор... Михайлик був щасливий, як тільки може бути щасливий хлопчик, що кинув за плечі перші п'ять років життя.

Тим часом сторож вже давно запримітив малого злодія. Він, той сторож, був черствий чоловік, хоч любив дітей так, як тільки міг їх любити старий бурлака, що ніколи не мав змоги хоч одним оком глянути в свою власну колиску і сказати тепле слово тому, кого мав би право назвати рідним.

З дитинства він ріс гарно й затишно під батьковою рукою, а як виріс, — зазнав багато лиха. Він думав довго: чого це так трапилося? І сказав собі сам: "Того, що з дитинства мав багато ласки й мало ляпасів та запотиличників". З такою думкою він прожив кілька десятків років і за цей час встиг сотні маленьких діточок виховать так, що ті проклинали той час і ту годину, коли доля кинула їх на широкі панські лани, під опіку того одвічного наймита.

— Батіг, ломака, ляпас,— ось те все, що може з батрака зробити людину...— Так говорив він, і слова його ніколи не розходилися з ділом.

Потім він зістарів, зносився, як віл у ярмі. Далі мав взяти на плечі торбу, щоби, придавлений житніми мужицькими сухарями, сконати десь під чужим тином. Але з ласки старого пана, що любив у собі вбачати "іскру божу", його взято було в сад вартувати садовину. З ляпасами, батогом і ломакою йому довелось попрощатись з того часу, коли в своїх руках він одержав більш надійний засіб для виховання диких наймитів — панську рушницю, набиту їдкою, що палить тіло, біллю — сіллю.

Михайлик нарвав уже груш скільки хотів і роздивлявся, як би йому краще виплигнути на шлях.

— Е, ні, хлопче, того не буде,— бубонів під ніс дід, прикладаючи рушницю до плеча.— Подивлюсь, як ти заскавчиш, сучий виродок, як ти скрутишся, прокляте щеня. Вже одіб'ю охоту, ледащо, від чужих груш назавжди!..

Клацнув курок, заторохтів постріл, задзизчала сіль, і Михайлик, як груша, полетів з дерева. Садову тишу прорізав несамовитий дитячий крик. Все це скоїлося так швидко й раптово, що і Сенько, і Стьопка на якусь хвилину сторопіли. Вирячили очі й дивилися, як високий сторож підняв Михайлика і, як щеня, перекинув на шлях.

Біля річки Михайлика роздягли і ввели у воду: сіль швидше розтане і не буде так пекти. Михайлик плакав і кричав, не находячи для себе місця. Сіль роз'їдала тіло і шпигала тисячами найгостріших голок.

Добре було хоч те, що не весь набій поцілив у хлопця: червоніли від солі лише ноги й одне плече...

Пролетіло кілька років, швидко так вони пролетіли, що Михайлик і незчувся. Але як багато за цей час відбулося змін! Вже не бігали, як

колись, хлопчики по лісу й над річкою, навіть про пригоди свої забули. Стьопка працював з батьком у кочегарці, ходив забруднений у вугілля, і обличчя його було таке серйозне й суворе, як у дорослого. Курив він уже одверто і не тертий соняшниковий лист, а справжній тютюн. Курив сам і частував знайомих робітників. Іноді навіть батька, коли в того не вистачало махорки. В таких випадках останній якось кумедно ходив із кутка в куток по кочегарці, лапав у кишенях і питав — чи нема в хого закурити або чи не завалялось де якоїсь цигарки. Тоді Стьопка кидав роботу, витирав об штани руки і ліз у кишеню.

— Та ведене є, тату, трішки; жартував з хлопцями, і хтось ї насипав...

— Ач, які! — завважав старий і смачно затягався восьмим номером запашної махорки...

Сенько потрапив на інший шлях — до панської контори в економії. Ще тоді, коли він так вдало примусив ключаря заорати носом у кущі, молодий пан запримітив його.

"З цього хлопця толк буде,— міркував він сам із собою,— тільки треба йому дати справжнє виховання". Можливо, що пан після того був і забув про Сеньку, але інша подія поновила в його пам'яті образ того баламута. Це сталося через два роки після відомих нам іменин панської доньки Лі. Пан об'їздив свій маєток і на галявині наткнувся на жорстокий бій між городянами й сільськими хлопчиками. Бійка пішла з нічого. Хтось із сільських хлопчиків гуккув: "Городяни-дуки поїли гадюки, а ми їм поможем ще й жабу положим..." Городяни образились, і зі свого боку хтось з них пустив шпильку, що, мовляв: "Незграбні селюки наварили кізяки".

Пан милувався з того, як хлопці без жалю лупцювали один одного, розбивали носи. Особливо ж йому, сподобався Сенько. Він сьогодні був маршалом городян. Йшов попереду з підбитим оком, подавав команду з

таким виглядом, ніби під його орудою була не купка голодранців, а ціле відділення, а може, й армійська рота. Хлопчик був у цей момент безперечно гарний і владний.

Особливо припав до душі панові такий епізод. Хоч бій тривав уже давно, але до чиєїсь перемоги було ще далеко. Сили були рівні, і це бачили обидві сторони. Тоді з-посеред городян відокремився Сенько й загукав:

— Щоб не марнувати часу, давайте краще скінчимо справу одноборством!..

Пропозиція його мала, очевидно, рацію, бо війська зразу кинули бійку.

З городян наперед вийшов Сенько, від села — Микола Ченчик, хлопець у півтора рази вищий за Сенька. Розпочалась бійка. Микола мав здоровенні руки й міцні м'язи. З одного вдару він перекинув на землю Сенька й хотів ще й навалитись на нього. Цього йому не пощастило зробити. Сенько, як в'юн, схопився на ноги і з усієї сили стусонув Миколу саме в ту мить, коли той нахилився. Сеньків удар був сильним, та Микола не похитнувся. Він знову вдарив Сенька у груди, аж молоденькі кістки затріщали. Сенько ж не піддавався. Після кожного удару він знову і знову кидався на супротивника, поки нарешті сам не влучив Миколі у носа з таким успіхом, що той, як сніп, повалився на землю. Але це не була перемога. Сильний хлопець враз схопився і, як звір, кинувся на ворога. Лютість надала йому такої сили, що Секько, як м'яч, покотився на траву. Це ж і врятувало його, бо Микола, так легко збивши супротивника, сам полетів сторч головою, стративши рівновагу. Упав він дуже сильно і, головне, коліном на корінь, так що його довелось під-

ЕОДИТИ.

Так от у цій бійці панові сподобалась ота сміливість Сень-кова, його витриманість і відвага перед сильнішим супротивником.

До цього треба сказати, що пан на той час, укрутивши стару пані, жінчину матір, узявся сам керувати маєтком. Він був людиною нового часу, і йому до смерті гидко було дивитись ка ту постановку роботи в маєткові, яка не давала й третини тієї користі, що її можна було взяти з землі та її багатства. Старі пани жили колишнім життям і повсякчас озирались назад, на ту минувшину, коли можна було жити для свого задоволення, ке думаючи ні про векселі, ні про борги, що неприємно тяжіли над душею. Молодий пан хотів іншого. Він заздро дивився на оті латифундії, що вже гриміли машинами та заводами.

Тепер він дочекався свого, і йому потрібні були вправні люди до залізних машин. Армії селюків до його послуг прийдуть з першого поклику, та йому потрібні руки ще й командувачі. В таких прикметах, що їх мав Сенько, він вбачав те, що йому було потрібно. І Сенька було взято до контори. Тут, пройшовши під керівництвом пана потрібну школу, зможе згодом виявить все, що останньому потрібно... А останньому потрібно було дві речі — уміти слухатися й уміти в свою чергу командувати. Пак знав, що останнє є в Сенька, а перше треба було йому прищепити в панській школі.

ї пан взявся за Сенька. В першу чергу його було одягнено так, щоб одразу відрізати його від приятелів. Дано йому було кімнату й час читати книжки про великий поступ .сучасності, про золото, землі й машини, про все те, що навчає, як треба робити і здобувати золото.

Іноді, ніби випадково, пан заходив до нього і так, між ік-шИхМ, розказував, що в сусідньому маєткові така й така кількість землі дає отакий прибуток, робітники працюють, як на пружинах, а в нас, тобто в пана, та ж земля дає втричі менше і робітники ходять, нібито їм в руки і в ноги налито олива, і через це вони самі ледве рухаються, і ноги у них, як колоди...

Сеньчине серце мало від цього наливатися злістю до отих завжди брудних, худих, малосилих наймитів, до їх карлючкуватих рук і скривлених ніг… Поглянь, як вони ледаче, неначе сонні мухи, тупцюються навкруги возів, навантажених збіжжям!

Панський жаль за тим, що в сусіда земля дає стільки, а в них менше, мав бути і його жалем.

І Сенько працював як слід. Панська ласка, що до неї він поставився спочатку підозріло, поволі оплутала його. Він майже забув про минуле, і часто йому снилось, як він, сильний і владний, тримає віжки воза, куди впряжено тисячі робітників, вони зараз ке працюють як слід, та мине час і Сенько змусить їх робити. Сенько уві сні хмурить лоба і стискує руки, білі од мила й чистої конторської роботи.

Інше трапилось з Михайликом. Вій майже щасливо ріс біля дідуся й бабусі. Він їх щиро любив, бо не мав більше кого любити. Дідусь працював уночі, удень спав, а виспавшись, порався біля хати або йшов ловити рибу. Бабуся любила приймачеика. У неї в свій час були й свої рідні діти — сини та дочки, але вже давно їх вона розгубила: хто помер, хто заїхав так далеко, що й думою не залетиш. І вона віддала хлопчикові всю свою любов і ласку.

Одного разу дідусь і хлопчик ходили по рибу. Весело й гарно було їм над річкою. Дідусь умів багато й хороше розповідати про те, що бачив і що чув протягом свого довгого життя. День був щасливий, і риба ловилася добре. Навіть Михайлик, що йому ніколи не щастило в рибальстві, піймав велику щуку і був страшенно радий з того.

— Це хороше, дуже хороше,— говорив дідусь,— що ти почав тут рибалкою! Тепер дідусь зовсім може спочивати, а Михайлик носитиме додому гарну смачну рибу.

Михайлик розчервонівся. І справді — як він сам не додумався, що він вже може допомагати дідусеві?.. Дідусь після своєї нічної праці може собі спати, а Михайлик — за вудочку й на річку...

Та про це він не сказав дідусеві ні одного слова. Тільки рука в нього трішечки тремтіла не знать з чого,— чи з того, що сьогодні впіймав таку велику щуку, чи з того, що завтра рано-рано піде рибалити...

Дідусь нічого не помітив: він улсе був старенький і погано бачив. Він, як і раніше, веселенько говорив, жартував з дурної рибки, що заздриться на якогось там черв'ячка. А Михайлик — слухав і не слухав. Як тоді, колись над річкою, у нього вдруге щось увірвалось у грудях...

Це було вдень. А вночі, коли дідусь уже був на своїй варті, бабуся розбудила Михайлика й попросила дати їй укритися. їй було холодно, і вона нездужала: у неї боліли груди й боліла голова.

— Добре було, якби старий прийшов,— і сама собі відказала: — Ні, не можна.

І Михайлик теж сказав:

— Не можна, дідусь вартує.

Спочатку бабуся охкала, потім попрохала води.

Михайликові було боязко, що в бабусі стало таке жовте лице, а очі, як жаринки блищать, блищать, тільки так глибоко. Подав води і вкрив, чим лише можна було, а сам бачить, що то їй не помагає, що вона трясеться, аж зуби стискає, щоб не цокали.

— Бабусю, вам недобре? — запитав він.

— Ні, мій хлопчику, вже тепленько. Лягай спатки...— відказала вона. — Вже нічого...

Михайлик посидів, посидів і ліг. Малі очки швидко й легко закрились, і хлопчик тихо і спокійно заснув дитячим сном.

Ручка йому осунулася з ліжка, голівка відкинулась назад, а у відкритому ротику видно було разки білих дитячих зубоч-ків. У вікно падало спокійно світло від місяця. Була тиха і спокійна ніч, що так багато-багато ховає в собі людського горя.

Поволі бабусині очі од стіни, куди вона весь час дивилася, перевелись на хлопчика і в них заблищали дві великі сльозинки.

— Миле моє, дороге дитятко...

Вона заворушилася, скинула з себе важке покривало і, важко ступаючи, підійшла до Михайлика. Присіла й тихенько поцілувала в гарячу щоку. Хлопчик поворушився, одкинув ще далі назад голівку і щось залепетав крізь міцний безтурботний сон.

Ще раз бабуся нахилилася над маленьким, погладила шорсткою долонею дитячі ручки й поцілувала у лобик.

Хлопчик спав.

Вранці, ще не сходило сонце, а Михайлик вже схопився, швиденько одягся, глянув на сонну бабусю і, взявши вудку, подався на річку. Надворі було хороше. Свіже повітря вільно лилося йому в груди, і від цього було так легко, що, здавалося, нема ніякої сили, щоб могла перемогти його. З-за лісу сходило сонце, кидаючи червоні пелюстки на небо і на воду, що від неї підіймався легенький, ледве помітний, блакитно-білий туман. Було ще зовсім тихо, навіть пташка в лісі, що з

того боку річки, ще не прокинулися й не порушили тиші радісним щебетанням.

Михайлик сів і закинув вудку. Це, як і все попереднє, він робив старанно й обережно, з одною лише думкою, щоб якнайбільше спіймати риби та щоб зробити дідусеві приємну несподіванку. Він ось уявляє його такого веселенького. Стоїть над відеречком і жмурить очі, розглядаючи здобичу молоденького рибалки...

Риба ловилася понад сподівання дуже гарно, і Михайлик, страшенно задоволений, зібрав свої прилади, щоб йти додому. Він увесь час, як навмисне, не думав про бабусю й тільки тепер згадав нічну пригоду. Чомусь несподівано серце йому забилося боляче й важко. Ніби на рожеве блискуче шумовиння поклав хтось шар брудного сміття.

Якоюсь немилою стала вудка; посірів, пригнувся і застиг у холодній мовчанці.

Дома в хаті було багато людей. Бабуся ще лежала на ліжкові. Дідусь сумно-сумно дивився кудись у куток. Власне, обличчя його Михайлик не бачив — тільки зігнуті плечі. Люди говорили пошепки, ходили по хаті, щось робили... Михайли-кові очі зупинились на бабусі: лице її було жовте і лагідно, й урочисто дивилося у стелю. Михайлика вона не помітила, навіть не глянула, як він увійшов у хату, і він стурбовано й розгублено стояв з відерцем, не знаючи, що робити.

Потім він почув, що хтось заплакав, оглянувся і зляканими о,чи?ла зустрівся з тіткою Христею. То вона плакала. Тітка Хри-стя підійшла до Михайлика, нагнулась, обняла маленькі плечі й прошепотіла:

— Бідне моє маленьке сиротятко!

Тоді, сам не знаючи чого, Михайлик заплакав і заховав голову до тітки на плече. Йому щось так боліло, так давило...

Бабуся вмерла. Ось вона лежить на столі... І Михайлик почув тоді себе таким маленьким, слабим і беззахисним... Нема ЇЇ, вона вмерла, а він був такий негарний, недобрий, сидів мало вдома й часто не слухав, що вона каже. Як тепер він хотів, щоб бабуся розплющила очі й подивилася на нього і — що не сказала б, що не запитала б — усе зробив би, на все відповів би, аби тільки розплющила очі. Але вона лежала така урочиста й спокійна. Ніколи більше Михайлик не почує від неї жодного слова...

На похорони прийшло багато людей. Прийшов і Стьопка. Було якраз свято, і Стьопка замість брудної й заяложеної блузи одяг чисту сорочку й нові штани. Він узяв Михайлика під руки і мовчки пішов поруч нього. Це був уже здоровий хлопець з міцними широкими руками. Йому все хотілось було сказати Михаилпкові щось тепле й душевне. Але він не міг знайти слів для цього і лише згодом, зітхнувши, промовив:

— Значить, умерла... А в кас батько хворий, все кашляє та кров'ю плюється...

Йому все вертілося в голові, що вдома в них, крім Стьоп-ки, є ще й мати, і п'ятеро дітей і що, коли батько буде такий і далі, то...

Але він цього не сказав і, щоб одігнати сумні думки, кинув:

— Бачив сьогодні Сенька. Паном став. Чистенький такий...— На цьому розмова ввірвалася, бо із-за густих вишень показались сумні розсохлі хрести.

Був вечір. Всі троє лягли під кущем. Місяця ще не було видно, і зорі одЕіа по одній кидали на землю своє тремтяче ясне проміння. Пахло зів'ялим листям, п'янючим духом якоїсь дивної квітки і вечоровим спокоєм. Стьопка, стомлений тижневою працею, як дорослий, ліг на весь зріст і зразу ж засмалив цигарку.

Сенько обережно, щоб не забруднити в зелень білої сорочки, оперся ліктем на хусточку, різким рухом одмахкувши їдкий тютюновий дим.

Михайлик ліг ка спину, лише скоса поглядаючи на чепурну Сеиькозу голівку.

— Ну,— врешті сказав Сенько,— як живемо? Щось давно ми не бачились, а тут таке пішло життя, що й словом ніколи перекинутися.

Він це сказав високим, звучним, з чужими для хлопців, незнайомими відтінками голосом.

— Отож і ку...— ворухнув головою Стьопка.— Заварилась каша, кипить, як у казані. Здається, що ще вчора вітрогонили луками й лісами, а сьогодні пішла чортова машина, тільки очі жмур, щоб не випекло. Важкенько, брат, доводиться...

— Чорт його знає,— провів по голові вільною рукою Сенько,— Як собі хочете, але — або світ переродився, або я змінився. Дивлюсь і... ні чорта не втямлю... Все якесь таке — чи то не своє, чи то не рідне, чи то чортзна-яке. Я, правду кажучи, сьогодні відпросивсь у пана: так. додому схотілося. Вийшов надвір, згадав пана і теж... ніби там і не був ніколи... Там чисто, сухо й веселенько, а як тільки згадаю, ніби порожнє місце...

— Негарно? — перепитав Стьопка.

— Ні, щось не те!.. Гарно-то воно, гарно... А — не скажу — чогось немає... чуже.,.

Стьопка зітхнув. Зітхнув і Михайлик.

Сенько знову нервово провів вільною рукою по волоссі.

— Ну, а все ж таки розкажеш кам, що там і як там? — запитав Стьопка.

— Як?.. Та от так. Ось учора... Є там в економії кухня. На тій кухні багато дівчат, що вдень варять їсти робочим. А прийде вечір, то — гулі. З хлопцями гуляють. Ну і дізнався про це пан. Зібрав усіх прикажчиків, ключників, конторщиків, і пішли облавою. Впіймали якогось хлопця, били, били, а потім дьогтем облили і пір'ям присипали. Ну, і пішли собі. А хлопці тоді зібралися купою, підсіли одного там конторщика, привели панові під вікно і змусили його гавкати, як то пес гавкає. "Гавкай,— наказують,— та кажи: "Я твій пес, ясний пане, буду гавкати день і ніч за твоє здоров'я..."

— Ну й що? — не втерпів Михайлик.

— Ну, і гавкав, і приказував.

— А пан що?

— А пан стояв, слухав і сміявся, аж за живіт брався. Дуже радий та веселий був...

— Так що ж тут такого? — незрозуміло повів плечем Стьопка...

— Нічого. Могли б так і мене впіймати...

— А ти хіба ходив?

— Навмисно пан узяв "погуляти". Йому нічого. Його не зачеплять.— Сенько стис зуби.— Тільки вбийте мене, але панським псом не буду.

Стьопка й Михайлик знали Сенька, знали, що Сенько швидше згодився б умерти, ніж робити те, чого не хоче.

— Ну, а що йому до того, що вони гуляють? І нехай би собі там вовтузилися.

Сенько всміхнувся:

— Ти не знаєш старої витрішкуватої пані! Там така свята та божа! Робочі, бач, на те, щоб робили, а не цілувалися. Та й гріх то великий, по її. Ото й підбиває пана. А він боїться стратити її ласку й ганяє. Та що йому з цього. Іграшка... А думки в нього інші. День і ніч думає про своє. І, що постановить зробити,— зробить...

Сенько довго ще розповідав про життя в економії й виливав усе, що йому наболіло. Чари, якими пан оплутав його, не зникли, як дим, залишили в душі хлопчини глибокий слід. З одного боку, він зненавидів життя в економії, з другого — захопився мріями пана про майбутнє, мріями про велику роботу, що з тихого закутка зробить кипляче-шумливий центр, фабрику незупинної роботи. Але про це він мовчав. Нащо говорити про це Стьопці та Михайликові? Адже ж це чуже й незрозуміле їм...

Було вже пізно, коли вони розійшлися — кожен зі своїми думками. Вечір, що вони його провели разом, зблизив їх, але не настільки, щоб вони знову почули себе товаришами, як то колись було.

Невблаганне життя поставило поміж ними ще не значні стінки, а вони будуть рости, розриваючи нитку єднання щораз більше.

Михайлик, стомлений та приголомшений подіями останніх днів, сів біля млина, поклавши голову на велику каменюку, що стояла біля воріт замість лави. Ось вік залишився сам із собою й тепер міг глянути назад і вперед на своє життя. Йому чогось здавалося, що все ясне, все хороше, що колись було, пролетіло у безвість і назавжди, а перед ним стали недобрі й ворожі дні.

Місяць давно вже стояв серед неба й мовчки лиз голубе проміння на холодний камінь і на кучеряву голівку, що так припала до нього...

6

Кожен дальший рік приносив все нове й нове в життя Михайлика. Правда, тепер його вже не звали Михайликом. Михайлик лишився в минулому — на життєву сцену вийшов і пішов по ній далі Михайло Осокоренко. Мов у сні, промайнув останній рік у школі. З маленького хлопця виріс міцний та гарний парубок із кучерявим волоссям. У млині відкрився малярський цех, і дідусь якось втиснув туди й свого Михайла Осокоренка. Йому тоді йшов тринадцятий рік, цебто такий вік, коли на шмат насущного треба було вже заробляти самому.

Як і всі, Михайлик почав вставати о шостій годині ранку й на цілий день, до шостої вечора, зникав у широкому корпусі.

У цеху він працював під рукою в майстра — Василя Перепічки. Робота тут була не надто складна. До важкого духу, що панував у цеху, Михайлик швидко призвичаївся, хоч спочатку в нього і боліла голова. Робота хлопцеві подобалась, може, через те, що тут вільно було користуватися фарбами, і навіть Перепічка, побачивши, що хлопець охоче береться до малювання, не заважав йому у вільний час обмальовувати стіни.

Але це було лише напочатку, поки хлопця підтримували раніш набуті сили. Далі прийшли нудні й тужливі, безконечні дні в чотирьох стінах вкупі з мовчазними, стомленими й запамороченими отруйними фарбами робітниками. Вони мовчки робили своє діло й майже не звертали уваги на Михайла: їх багатенько, оцих хлопчиків, товклося по всіх млинових закутках.

Як і скрізь, де лише люди сходяться докупи, трапляється так, що окремі люди з різних причин починають стоваришо-ватися. Так

трапилось і з Михайлом. Йому все більше й більше почав подобатись один, уже літній робітник Іван Ки-ламут. Не був химерний дідок, вже зовсім лисий, а такий, наче йому двадцять літ. Був він майже завжди веселий і уважний до того, що робилось навколо. Природа обдарувала його дотепним словом, і він скрізь і всюди, де була нагода, робив цим словом те, що похмурі до того з якоїсь причини люди ставали яснішими і сердечнішими. Кажуть, що ото з його легкої руки пішли поміж робітниками такі пісеньки й слівця, що за них медовими пряниками не запахло б. До цього всього Іван Кила-мут був і добрячим робітником. У всякому разі було видно, що його знання не обмежувалося теперішнім його фахом,— він, мабуть, знав далеко більше.

Майже з першого дня Михайлового перебування у майстерні Іван помітив його і звернув на нього свою увагу.

— Отже, одним робітником побільшало,— сказав він Михайлові, якось йдучи повз нього.

— Як бачите! — відповів Михайло, підвівши голову до малознайомого робітника.

— Авжеж, бачу... Тільки пальці в тебе такі, що більш до смичка, ніж до пензлів, просяться.

— А хіба що? — Михайлик уважно подивився на свої довгі і гнучкі, ще не з'їджені фарбою пальці.

— Отож! У мене, брат, теж були колись такі гнучкі й виги-насті, а тепер, бач, як їх покондзюбило!..

І справді, пальці в нього були, як міцні чорні покарлючені цурпалки.

На цьому балачку було скінчено, і кожен став на свою роботу. Але потім вони майже щодня знаходили якусь хвилину для коротенької балачки.

По роботі Михайлик приходив додому й полуднав, що встигав до того наготувати дідусь. Потім брався за старою звичкою за вудку і йшов на річку.

Якось у неділю вони вдвох зі Стьопкою зібрались до сусіднього села. Стьопка до своїх родичів, а Михайло, щоб десь погуляти. Село йому було вже знайоме. Ось пройшли греблю і звернули на луки. Якась дазня-давня згадка раптом заворушилась у Михайликових грудях. Він звернувся до Стьопки:

— Чи пригадуєш, як з мосту у воду упав?

Стьопка засміявся. Він ще пам'ятав, але чи пам'ятає Михайлик малесеньку Лукерку, що все допитувалася в нього — чи вміє він через Купалу стлибати?

— Наче уві сні було це,— відповів Михайлик. Але йому хочеться ще раз побачити ту славненьку й гарненьку дівчинку. Вона тепер, напевне, вже велика і стала ще краща.

— Ось отут вона живе, як на мою думку,— показав Стьопка на подвір'я, коли вони підійшли до старенької, але чепурної серед маленького саду хатини. Михайло пильно подивився, але на подвір'ї, крім курей, нічого більше не було.

Вже коли пройшли повз ворота, рипнули сінешні дБері в тій хатині. Хлопці озирнулися: на подвір'я вийшла якась літня жінка і, прикривши від сонця долонею очі, подивилась їм услід.

— Розглядає зятя...— пожартував Стьопка. Михайлик промовчав, але встиг роздивитися, що жінка була гарна, з великими лагідними очима й теплим поглядом. Такою повинна бути Лукерчина мати. Од її погляду у хлопця зробилось якось тепло в грудях. Як саме — він не міг сказати...

Сонце стояло під обідню пору й немилосердно пекло. Хлопцям вже давно хотілося пити.

— Зайдем води нап'ємося,— сіпнув за руку товариша Михайло.

— Я й сам хотів це сказати...

Хлопці повернулися й зайшли у хвіртку. Тепер вони стояли вже близько біля жінки, що вийшла з хати, і могли переконатися, що саме вона й була Лукерчиною мамою. Це почули вони і з голосу, хоч Лукерчиної мови не чули вже багатенько років.

— Тітусю,— звернувся до неї Стьопка,— чи не можна у вас було б водички напитися?

Тітусі не жаль було тієї водиці.

— Чому ж не можна? — озвалась вона.— Можна. Винесла повний кухлик, і хлопці пили, поглядаючи у віконце — чи не побачать ще кого.

Хто й зна. Може, кого й побачили. Тільки тітусі не сказали нічого. Подякували за ласку й пішли. Аж у воротах Михайлик знову озирнувся: крізь віконце виднілася чорна голівка, і сипали дрібнісінькі іскри молоді задерикуваті оченята.

— Вона! — сіпнув за рукав Стьопку Михайло.

— Жарко,— відповів той.— Дуже жарко... Лукерчина мати стояла на подвір'ї й так само, як і раніш,

дивилась з-під долоні услід молоденьким робітникам.

Ввечері Стьопка пішов у місто до кіна "Модерн". Михайлові не хотілось. Вабить його зовсім в інший бік.

Дідусь уже давно пішов на нічну варту, і Михайло залишився сам у хаті. Послався і ліг. Та заснути ніяк не міг. Тільки заплющить очі, як зразу ж перед ним стає залите сонцем подвір'я, і жінка з теплим поглядом, і вікно з чорною задерикуватою голівкою. Все воно, як живе, встає перед очима, і Михайлові хотілося би, щоб воно стояло так довго-довго, без кінця і краю.

Зрештою Михайлик відчував, що більш не може лежати. Встав з ліжка і одягся.

Зустріла його лагідна й темна літня ніч Вийшов на міст і помалу рушив до села, і що не крок, то ніби все якось краще, ясніше стає на душі. Давно вже пройшов греблю. Сильно застукало у грудях серце, коли показалися перші сільські хати.

Потім він потонув у темні провулки, уникаючи гуртів хлопців та дівчат, що де-не-де, сміючися та вигукуючи, вештalися по вулицях.

І довго-довго Михайлик блукав навколо знайомого подвір'я, вдивляючись у тіні, що то згущалися, то розпливалися там та в маленьких і темних віконцях. Тихо й порожньо було скрізь, ніде ні звуку...

Тільки місяць згодом підвівся з-за лісу, кинув пасма сяйва, підморгнув до зірок і широким та ясним колом пішов собі по небу. Село вже спало.

Тієї ночі Михайло ще довго не спав. Бранці переодягся в свою робочу одежину й пішов на роботу. Обличчя йому було зовсім бліде, і під очима ясно виднілися сліди безсонної ночі. Одначе спать йому не хотілося. Навпаки — він почував себе остільки гарно й весело, що ще веселіший був, як звичайно.

Івак Киламут похитав головою:

— Гулі, хлопче, га?..

— Гулі!..— щасливо відповів Михайло.— Гулі, дядю!.. Та ще й які гулі!.. Вам того ніколи не дізнатися.

— Виходить, поцілувала?

Всі ці дні у вільний від роботи час Михайло тільки те й робив, що намагався намалювати картину, яка його так зачарувала в минуле свято. Він з тривогою думав, що тих очей за склом, тієї чорної голівки йому ніколи не змалювати. Адже ж він і не бачив як слід Лукерки. І, крім того, він не знав і не міг собі уявити, як через скло відобразити повне життям обличчя.

Стомившися, він кидав кімнату і йшов блукати за млин, за річку або й зовсім у ліс. Тут він привчався бачити те, що до того часу не бачив або ж не звертав уваги. Раніш ліс був просто зелений, а тепер, коли він придивлявся до нього,— бачив, що кожне дерево, кожен кущ, кожна травичка мали свій власний, не схожий колір.

Крім того, кожне деревце, кожна гілочка мали свої особливі відмітки, в залежності від того, де вони і як містились. Все це помічав хлопець, на все звертав увагу і тоді аж жалкував, що не мав з собою приладдя, щоб змалювати ту чи іншу гру кольорів.

Це його наштовхувало на думку, що можна малювати не тільки в кімнаті, а й тут, у лісі, серед свіжої, ласкавої природи. Тоді він почав брати з собою скриньочку з фарбами і йшов шукати такого місця, яке можна було б змалювати. Робота ця цікавила його так, що часом забував про все на світі. Здається, крім отих сонячних плям ка вечірніх кущах ліщини, вій нічого не бачив. Тут він і відпочивав після роботи, і мріяв, і вчився робити, і втілювать у фарби те, що примічав. Тільки, коли приходив додому і очі його впиралися в незакінчеку картину, йому ставало якось сумно, а до ближчого свята було ще далеко. І, крім того, хай навіть він піде й на село, але чи пощастить йому побачити те, що йому так потрібно? І чим більше він дивився на кезакінчеиу картину, тим все більше й більше думав, що її він, мабуть, не закінчить ніколи...

Дідусеві дуже подобалась Михайлова праця. Він підходив до картин і довго вдивлявся в них. Все там було таке звичайне й наче незвичайне. От та жінка, що затулила очі долонею і дивиться на шлях. Видно — ніби селянка, очі такі лагідні, щось в них заховане таке... Сонце так і ллється їй на голову й руки, а очі, частина лиця в холодку. Тільки такий прозорий і темний той холодок, ніби його й справді освітлює світ чорних задуманих очей жінки...

"Ех!..— зітхнув дідусь, думаючи про себе: — Люди були б з хлопця, коли б... коли б не таке життя!.;"

Але що дід може зробити? Йому самому залишилось "три чисниці до смерті"... А далі... Підходять важкі літа до хлопця, і хто зка, що з ним буде?

І вийшло зовсім несподівано. Михайло сидів над річкою в прогайку. Він дивився на вечірнє сонце і на тіні, як вони змінювали забарвлення води. Свої спостереження він намагався втілити у фарби й дуже був заклопотаний цим. Так заклопотаний, що й незчувся, як хтось підійшов і став за ним. Тільки маленька хмарка впала на папір, і це, тільки це, помітив хлопець. Він поклав папір зручніше і був знову взявся за фарбу, аж раптом трохи насмішкуватий дзвінкий голос:

— Ти дуже гарно малюєш!.— ї сорочку свою також, напевне, сам розмалював?

Михайло здригнувся й озирнувся. За ним стояла підліток-дівчинка, наче бризками, стріляла на нього очима й тихенько сміялася.

— Що тобі? — вирвалось у Михайла.

— Нічого. Шукала теля і... зайшла! Таке, знаєш, замур-зане, бідне, як оце ти. Стоїть над водою і мека, чи то пак сопе...

Михайлик встав і почав розглядати дівчинку.

— Хочеш подивитись? Дивись!..— і вона, сміючися, закинула назад голову, одставила ніжку і взялась рукою у боки: — Правда, гарна, як картина?

— Гарна! — вирвалось у Михайлика.

— Еге ж! — відповіла дівчина.— І ти гарний, тільки сорочка в тебе, як церата.

На Михайлові була його звичайна робоча блуза, і він засоромився її.

— Яз роботи,— виправдуючись, відповів він.— Потім, крім цієї, у мене є ще і святкова...

— Невже? — усміхнулась дівчина.— І святкову маєш? Теперь тільки Михайлик помітив, що вона сміється з нього,

і почервонів.

— Що є, в тому й ходжу і... прошу не заважати мені.

— Овва! А я от навмисне візьму та не піду, що ж ти мені зробиш? Правда ж, нічого не зробиш? — допитувалася дівчина, змінивши насмішкуватий тон на ласкавий та щирий.

— Ні...— відповів Михайлик.

— Отож... А як прийдеш у свято до нас, то ще кращою водицею напоїмо, як у неділю.

Дівчина показала кінчик язика і, як кізка, побігла галявкою. "Лукерка!.." — блиснуло в Михайла у голові. Він кинувся за нею.

— Лукерко, Лукерко! — загукав він скільки сили. Тепер прийшла його черга святкувати перемогу. Лукерка

зупинилась і швидко розплющила очі.

— "Лукерко". А звідкіля ж ти мене знаєш?!

Вона пильно оглянула його з голови до ніг, але нічого їй не нагадало, що вони колись десь бачилися.

— Так, знаю...— відповів Михайло, дивлячись поверх її здивованого обличчя.— Прикуси ж язичка і сховай його для інших, а мені скажи — чи в тебе ще й досі машини сплять із колесами?

Лукерка як стояла, так і покотилась зо сміху...

Вона його пізнала, того хлопчика, що був такий смішний, смішний, смішний...

Але ж все таки вона шукала теляти. Таке противне оте теля. Зайшло й немає. І вони разом пішли шукати того проклятущого теляти, залазячи в такі гущавини, що в іншому разі їм і не приснилося б там бути.

Коли скінчився день, коли зайшло сонце і впала пітьма — ні Михайлик, ні Лукерка не помітили. Вони сумлінно облазили всі кутки й закутки знайомого лісу, але ніде нічого, навіть сліду, не було видно. Було вже зовсім темно, коли Лукерка згадала, що теля вже, мабуть, вдома і там, напевне, мати он як непокояться за неї.

— Я тебе проведу,— сказав Михайло,— аж до вашого городу...

— А як хто тюбачить? А як мама побачать, а як візьмуть лозину, то що тоді буде?

— Битимуть...— відказав хлопець.

— Ой, ні! Погладять по голівці і знаєш кого?

— А кого?..

— Он кого!..

Дівчина обкрутилась на одній нозі, обхопила Михайлову шию і, поцілувавши його в лице,— зникла в кущах. Ах, вона ще на прощання голосно засміялася. Але її вже нема: тільки трава зашелестіла під ногами. Михайло довго стояв як приголомшений. Потім кинувся вперед, та дарма, бо Лукерка була вже далеко.

Серце йому так билося.

Було темно, і навколо лише листочки шепотіли.

І знову Михайлик узявся за картину.

Дошка оживала під Михайликовими руками, і вже її очі через темне прозоре скло світили так життєво й повію, що п'янили і Михайла, і старого, і всіх тих, хто мав змогу її бачити.

От Стьопка. Він довго і зосереджено дивився на сонячні фарби. Він не сказав жодного слова, але по тому, як у нього піднялися груди, як він зітхнув,— Михайлик побачив, що це й тому не чуже.

Чутка про картину пішла поміж робітниками. Прийшов Іван Киламут. Він не сміявся, як то завжди з ним траплялось. Довго дивився на картину. Потім мовчки поліз до кишені, дістав окуляри і, одягши їх, почав знову розглядати.

Ні, не помилка.

Потім Киламут зітхнув і підійшов до Михайла.

— Я знав тебе,— сказав він,— як щирого робітника, а тепер бачу, що з тебе ще більший маляр. В тебе свій шлях, тільки ж скільки перепон на шляху! — Він спохмурнів.

Колись і перед ним слався інший шлях — шлях вдалого й запального музики. О, як у нього під пальцями тремтіли струни, як він любив бити по них, щоб веселощі лились із грудей разом із сльозами... Але то було так давно! На чужій немилій роботі засох, не розвинувшись, талант, а в'язниці наклали на нього товстий шар холодної цвілі.

7

Шістнадцять років було Михайлові, коли дідусь, благословивши його на життя, тихо й спокійно зійшов у домовину. Він багато попрацював. Тепер дійшов свого кінця й ліг спочивати.

— Вічна тобі пам'ять, дорогий дідусю! — тихо сказав Михайло. Він не плакав. Він був саме у тих літах, коли молоді крила прагнули випростатися й шугнуть вгору. Йому боліло, як болить кожній людині, що втратила когось дорогого і близького, але він уже знав, що кожна натягнута нитка колись десь обірветься. А дідусь прожив таки багато літ... Нитка його зотліла й нечутко ввірвалася. Хай спить спокійно дорогий дідусь!..

Його урочисто поховали. Він жив так довго у млині, що не було такої людини, яка б не пам'ятала, коли він саме прийшов сюди. Його всі знали, і він знав усіх. Тому на похорон прийшло дуже багато людей, і згорбатілих у праці, і молодих, що тільки збиралися жити...

Вчора поховали дідуся, а сьогодні прийшли з контори до Михайлика й наказали шукати собі квартири. Кімнату, де прожив Михайлик шістнадцять років, віддавали новому сторожеві, що прийшов на дідусеве місце.

І Михайло перебрався в селище. Він знайшов малюсіньку кімнату в якоїсь бабусі, сини якої були вантажниками на станції, і оселився там. Як і раніше, він працював у млині, в малярному цеху. Вже давно він скінчив звичайну для робітничих дітей школу. Та це його не задовольняло. Рік тому у місті було відкрито вечірню школу для дорослих, і Михайло із Стьопкою також записались до неї. Тільки Стьопці було не до школи. Кашель і кров, що нею вже кілька років плював рудий кочегар, його батько, врешті зробили те, що на руках у Стьоцки після однієї страшної ночі опинились разом із матір'ю п'ятеро малолітніх братів та сестер. Школа, а з нею й надія на краще життя одійшли на дальший план, і вісімнадцятилітньому парубкові треба було думати про те, як врятувати од злиднів батьківську сім'ю. Він> Стьопка, працював так само, як і батько, в кочегарці і, як батько, став похмурий та суворий. Життя йому зовсім не всміхалося своїми ласкавими оченятами.

Михайлик ретельно після роботи ходив до міста в школу. Там він познайомився з різними людьми. Дехто з них був багатий на мрії, а

дехто —> на життєвий досвід. Як ті, так і ті зубами вгризалися в науку, як ті, так і ті горіли бажанням — видертися кудись вище з цієї помийниці, як називав життя прикажчик Слива із галантереї Бершацького.

Оця бадьорість і нервове бажання "видертися" опанували й Михайла. Цілі вечори й довгі ночі він просиджував за книжками. За всяку ціну хотів стати освіченою людиною.

Іван Киламут якось зайшов вечором на квартиру до Михайла. Перед тим він десь хильнув з товаришами і тому був сміливіший, ніж звичайно.

— Ти добре робиш,— сказав він шістнадцятилітньому школяреві.— Це гарно. Учитись треба, а нашому братові — особливо. Ти поглянь на мене. Міг би я бути, дідько б його взяв, професором, чим завгодно міг би бути, але я є тільки Іван Киламут. Та й тільки. Життя так повернуло. Еге ж, життя. Складна це штука. Ти його, вважай, ще не куштував. Та й не треба... Але все-таки добре було б, якби мені ще раз довелося погладити по шовковому личку хоч одного людомора!

— А ви хіба вже хоч раз гладили? — запитав Михайло.

— Гладити не гладив, а руку раз усю розкраяв. Потрапив у писок... З рота бризнули зуби, а з руки кров. Тільки це було давненько, дуже давненько. Зуби мерзотник вставив нові, а крові своєї я й досі не вгамував. Еге ж...

Киламут ходив по хаті, зупинявся біля столу, дивився на Михайликові книжки і знову ходив. Одна щока нервово пританцьовувала.

Це Михайло помітив, як помітив і те, що довгі руки Кила-мута весь час ніби намагались щось зробити й тільки за повітря хапалися.

У кімнаті горіла невеличка лампа, і тому було напівтемно й гарно. Світ ледве попадав на людей, і вони здавалися якимись особливими, таємними. Це оточення ще більше нервувало Киламута. Він усе швидше й ШБИДШЄ ходиз ПО хаті, й усе швидше перегортав книжки, що йому потрапляли під руки, іноді він навіть зупинявся на кілька хвилин тут і робив вигляд, що щось пильно розглядає чи читає. Один раз він зовсім довго затримався, і тоді з його обличчя Михайло бачив, що він пильно читає.

— То дуже цікава книжка...— не втерпів Михайло.

— Еге ж? — перепитав Киламут.

— Страшенно. Я вам міг би прочитати одне таке місце, що чорт його знає!

Киламут аж остовпів.

— Почитаєш? Мені? — Потім зрадів і аж, врешті, тихо сів на ліжко.

— Ну, читай.

Михайло взяв до рук книжку, підсунув лампу й почав читати. То була книжка про життя рослин, про життя квіток. Простими й зрозумілими словами говорилось там, як збудовані, як ростуть і годуються дерева, як мудро природа все зробила і як доцільно, гармонійно й прекрасно все збудувала.

Рівно, лише іноді спотикаючись на довгих словах, котився Михайлів голос. До книжки були прикладені малюнки, і часто голови читача і Киламута стукались лобами, розглядаючи ті малюнки...

— Хороше. Дуже хороше.— Промовив нарешті Киламут, коли Михайло залишив книжку.— Все хороше і ке так, як у людей. Все мудро,

все просто і ясно. Росте дерево, росте квітка, і нема їм ніяких турбот, ніяких інших чортів, що ними повне життя. Природа панує там, а тут — люди. Там клітинка, чи як її там, допомаґає одна одній, а тут тиснуть, та ще й як тиснуть. Еге ж...

Довго ще говорили обоє, обмірковуючи прочитане, то знову так просто, з приводу якоїсь думки, що випадково надходила одному чи другому до голови. Вечір пройшов непомітно.

Врешті Киламут почав збиратись додому. Підвівся, взяв до рук шапку, повертів її сюди, туди,— зітхнув, а потім підійшов до Михайла, взяв за руку, стиснув і прошепотів на вухо:

— Є й у мене гарна книжка.,, дорога книжка... от оту якби прочитати... тільки щоб з людьми, щоб більше людей чуло... дорога книжка... Така, дорога, що кров'ю за неї платили. Там багато є чого, а особливо про наше злиденне життя...

— Так що ж,— сказав Михайло,— давайте я і її прочитаю. То була одна із захалявних робітничих книжок, що дуже

докладно розказувала про суспільний лад, про роль робітників у державі, про їх кривди, злидні, про знущання над ними та про все те, що тепер кожен хлопчик-школяр знає і про що тільки неясне уя'влеиня мав Михайло.

І він ту книжку прочитав із захопленням, а потім ще багато раз перечитував її і з Киламутом, і з іншими робітниками потай, вечорами, щоб ніхто не бачив.

Книжка ця розбурхала цілий рій думок у молодого робітника на все, що йому здавалось неясним, на все, на що він раніш не звертав уваги,— він почав накидати пильним оком і скрізь бачив те, чого не помічав

раніше. Помітив тісноту і бруд у своєму цехові, помітив з'їджені працею обличчя й руки, згорблені спини, невеселі очі.

А потім враз сів і взявся за пензлик. Рука тремтіла, і щось стискало за горло. В грудях тіснилися й бунтувалися якісь дивні почування, якісь ще не відомі сили...

Тоді кожного дня після роботи почали приходити в кімнату до Михайла робітники, переважно ті, що найбільше зазнали від тяжкої праці. їх і почав малювати Михайло. Коли тепер він дивився на цих людей, то вони здавалися йому не такими, як завжди. От у цього плечі якісь вузенькі й велика голова, мовчазна, байдужа, придивишся до неї — і страшно від тієї байдужості стане. В іншого знову якось дивно випинаються руки,— незграбні, порепані, скарлючені; весь чоловік стоїть тут, у кімнаті, а здається, що видно лише оті руки. Ще в іншого постать так вигнулась, так обмалювалась, що обкреслить її — і вся людина, як жива стане. Так бачив, так і малював Михайло, і незабаром розкотилась слава про талановитого хлопця й гарну картину, що її він намалював. Щодня, а особливо в свята, до Михайла приходили одвідузачі: гімназисти, прикажчики, писарі, навіть дівчата приходили. Якийсь студент особливо гарячився й говорив про те, що у хлопця талант і що картину треба оді-слати на виставку, що вона зробить фурор серед суспільства.

І Михайло, а особливо Киламут приєдналися до цієї думки й підтримували її, але... але їх замір попередила поліція. Вона таки справді картину взяла, але, куди надіслала, про те ніхто ніколи не довідався.

Михайло прийшов додому, коли поліція вже похазяйнувала. Господарка розповіла про подію. Що поробиш? Ліг Михайло на ліжко, закрився подушкою й гірко-гірко заплакав.

Киламут боявся більших ускладнень і особливо у млині. Тим більше, що подія наробила шелесту. Всі жваво обговорювали пригоду. Скрізь

можна було побачити купкй з двох, трьох і більше людей, що сперечалися й виявляли своє незадоволення: хто голосно, хто тихенько, щоб ніхто не почув.

Михайло зробився героєм — особливо серед своїх товаришів по вечірній групі і серед деяких гімназистів. Навіть млинове начальство забажало ближче побачити от такого свого робітника. Старий господар млина звелів покликати до себе хлопця-художника.

Михайло прийшов і став біля дверей.

— Ну, що ж стаз, сідай.

Дід нервово сіпнув плечем і показав на стілець. Він не був сердитий з лиця, і це підбадьорило Михайла.

— Так ти художник? — спитав він допитливо, приглядаючись до хлопця.

— Ні,— відповів Михайло,— я ваш робітник із малярського цеху.

— Та це я й сам знаю! — нетерпляче прикрикнув дідок.— Ти кажи — картину ти малював?

— Я.

— От так би й давно!..

Господар одкинувся на спинку крісла і ще раз обдивився Михайла з ніг до голови.

— А де ж ти вчився?

— Сам навчився. Охоту до цього маю. Ще як маленьким був, то вже малював. Я тут, у дворі, з дідусем лсив, з сторожем старим, що ото помер, може, знаєте?

— Те-те-те! — зацмокав господар губами.— Іванів син, чи то пак приймак?..

Михайлик опустив вниз голову:

— Еге ж...

На цьому й скінчилась панська цікавість.

Довшою й теплішою була приязнь одного гімназиста, що безплатно взявся Михайла вчити. Вони вдвох прочитали багато книжок, і все прочитане Стась — як звали того гімназиста — ще й пояснював так, щоб для Михайлика не пропала жодна цікава думка, яку він міг або пропустити без уваги, або не зрозуміти. Але, працюючи зі Стасем, він не залишив і своєї вечірньої школи. Вона йому давала багато цікавого і з боку знань, і з боку думок, що ними були завжди набиті голови курсантів. "До кращого, до ліпшого, до яснішого життя",— кричала кожна така думка, і Михайло дерся, скільки вистачало сили.

Із Лукеркою бачився він не дуже часто, бо не було часу, але коли вже бачилися, то радості їх не було кінця. Вдвох їм було так гарно, як ні з ким. Гуляли в лісі, жартували, бігали, а то й серйозно говорили: Михайло про свої справи, а Лукерка про свої. І завжди було так: чим докладніш і довше Михайлик розповідав про себе, про свої успіхи, пригоди чи неприємності — тим смутніша ставала Лукерка.

— Ти все вчишся...— сказала вона якось йому.— Ти потім вивчишся і .станеш паном, а я так...

Вона не доказала, схилилася Михайлові ка плече й заплакала, їй було боляче за свою темноту, за своє одноманітне життя, без запалу, без боротьби, без людей і науки. Вона розуміла, що він ще трішки підросте, підучиться, а потім потягнеться й полетить кудись далеко, і, хто знає, чи доведеться їм коли навіть побачитися.

Од цих сліз, от тремтячих Лукерчиних плечей у'Михайла боляче зробилося на душі. Він пригорнув її до себе і щиро і тепло сказав:

— Не плач, Лукерко! Ми будемо завжди і скрізь разом... Лукерка всміхнулася крізь сльози. Вона любила його. Він

був круглий сирота, і Лукерка замінить йому всіх найдорожчих людей ка світі.

І довго ще сиділи вони та говорили, а над ними світив місяць і пливли сріблясті зорі.

8

Сенько бігав по малій Михайловій хаті, скаржився:

— Пропало моє життя: ні сюди ні туди! Диявол проклятий! От панич — у комірчиках і манжетах, майбутня права рука в млині, а тут батько, як проклятий, пріє у млині, мати хустини чистої не має. Він дума, купив мене? Чорта лисого!.. Я йому покажу!..

Лице його зачерзонілося, очі заблищали:

— А що я тепер? Ні пан, ні робітник, од чорної роботи одвик, чи й не бачив її, а панське мене ножем в серце ріже. Хе-хе!.. Купив дурня за комірчики. Цей лягавий з хамської породи — буде щирий на службі! Аж так! Гляди! Впіймав... Але що ж мені робити? Куди посунутися? Легко сказати: кинуть усе... А за що я вчеплюсь?

Сенько зупинився і вп'явся руками в своє гладенько причесане волосся:

— Де ти, буйний Сенько? Шаромижник, босяк, шмаро-воз, задирака? Нема тебе... ех! — І бризнули сльози у хлопця, й покотилися через біле личко на чисті комірчики.

— Сядь, Сеню, і заспокойся! — взяв його за руку своїми, з'їдженими вугіллям, руками Стьопка.— Тут діло дуже просте. Хай пан паном буде, а тобі що? Як хочеш послухати мене, то роби так: служи, дослужиш, навчайся біля того господарства економіцького ходити. Що взнаєш,— за плечима не носити. Важка така школа, але що ж? Де наш брат не вчиться?.. Тільки борони тебе боже піти в ту прокляту кочегарку: висушить, спече, замучить, очі випалить, душу скалічить.

— А там її хіба не калічать?! — вирвалось у Сенька.

— Калічать, Сешо! Наша школа важка, завжди калічить. Тільки там краще, ніж у кочегарці. Я ж кажу, залишайся в пана й учись,—г колись знадобиться. Принаймні хоч хліба легкий кусок з'їси. А то ще й так подумай — кинеш ти, другий знайдеться, а машина й далі буде собі йти, ніби нічого такого не сталося.

Хвилювався Сенько, хвилювався і Стьопка, а Михайло заклопотано сказав:

— Майбутнє таке невідоме, що хто зна, що ще може трапитися. Тільки от, скільки я не читав наших захалявних книжечок, а всі розказують, що скрізь і в кожній країні в певні часи були...— тут голос його понизився і він, майже пошепки, докінчив: — Революції. Були революції у Франції, у Німеччині, в Англії, і в нас буде... І скрізь, і завжди траплялось так, що після кожної революції все старе гинуло і нові люди заходжувалися творити нове життя. Ми ще молоді. Ми ще довго будемо жити, і може, ще й нам пощастить на революцію. А тоді... Знаєш, що

тоді буде, Сеню? — голос його ледве помітно тремтів.— Невже ж всидимо по конторах та цехах? Невже ми не зможемо порахуватись з нашими панами та хазяїнами?.. А поки що що зробиш? Я знаю, що ти задихаєшся там, але ми зможемо тобі

ПО?Ж)ГТИ...

— Хто ви? — ледве чутно кинув Сенько.

— Ми... Ти не знаєш... У нас тут гурток революціонерів... Тільки... ш-ша... Ми знаєм, що робити... Йди до нас, а там — видніше буде...

Довго ще говорили в маленькій Михайловій кімнаті. Як і з початку життя, їх було троє. Тільки тепер це були не ті безтурботні пустуни. Пройшло щасливе дитинство: перед ними стало велике многогранне життя повноліття.

РОЗДІЛ 9-Й І ОСТАННІЙ

У тисяча дев'ятсот чотирнадцятому році вибухнула війна. Все закрутилося й пішло вниз головою. В п'ятнадцятому пішов на фронт Стьопка, у шістнадцятому — Михайло. Сенька викрутив пан: саме тепер йому потрібні були робочі руки: хліб уряд вибрав з току.

Три тяжкі роки тяглися, як десятки літ, і за цей час товариші зовсім не бачилися. Михайло листувався з Лукеркою. Вона писала йому теплі листи, де розказувала про все, що робилося. Розказувала про Сенька, але не все. "Розкажу, як побачимося..." — стояло в листах, і Михайло догадувався, що говорить про Сенька — значило б видавати його військовій цензурі. Напевне, він не сидів склавши руки.

Був квітень сімнадцятого року. Весело прискало весняне сонце і на дерева, що вже розпустилися, і на вулицю, що кипіла од люду. Солдати слабосилої команди — Стьопка Опара та Михайло Осокоренко — сиділи

на ґанку шпиталя і жваво говорили про нові події, про недавно пережите, про свою зустріч і про все, все. Сміялося сонце, і сміялись вони до нього, до весни, до революції. Обоє вони були поранені на фронтах, але то дрібниця... Бо наспіла революція, і вони, підгоївшись та підлікувавшись,— знову кинуться, та вже не смерті в обійми, а в обійми нового життя.

Вулицею сновигали люди, веселі і такі ж щасливі, як і ці двоє...

Раптом їх очі зупинились на другій двійці, що стурбовано розглядала їх будинок і напис на воротах.

— Глянь! — скрикнув Михайло.— От, сто бісів і сто відьом, на заклад, що то Сенько і...

— Лукерка! — схопився з місця Стьопка і, шкутильгаючи на поранену ногу, кинувся до воріт.

— Стьопка!

— Секько!

— Мишо!

Всі четверо збилися докупи, обнімалися, цілувалися, дивилися й ке могли надивитися одне на одного.

Всі четверо знову були вкупі. Всім чотирьом знову сміялося сонце.

— Ну, а тепер що, як, хто, куди? — говорив увечері Сенько, оглядаючи всіх товаришів.— Щодо мене, то я весь до послуг революції. Розквитався з паном, подякував йому за науку, хоча,— Сенько голосно

засміявся,— він не дуже був радий з тієї подяки. Та я заспокоїв його, сказавши, що при соціалізмі всім буде хороше і всі будуть запанібрата.

— А ти ж, Лукерко? — підвів на неї очі Стьопка.— Ти що думаєш?..

— Еге, і про це ми вже подумали в нашім комітеті.

— Як? Хіба і Лукерка теж?

— То виходить, що всі круглим числом... теє...

— Виходить, Стьопо...

— Але ж ти і словом у кожному листі не натякнула! — взявши за руку Лукерку, сказав Михайло.

— Таж не можна було...— почервоніла та.

Ми скінчили коротеньку історію наших героїв. Де вони тепер? Що вони роблять?

Вони тут, серед нас Працюють, учаться, і їх завжди, всюди і скрізь можна зустрінути,— тих колишніх дітей наших шумляних парових млинів. Але про їхнє теперішнє життя ми скажемо колись іншим разом...

1926

1 Сєнченко Пелагея Олександрівна — мати письменника, померла 26 січня 1926 р.

2 "Гей, ви, х л о п ц і-г у р т о п р а в и, завертайте сірі воли, женіть на Москз у!.." — Слова української народної чумацької пісні

3 Івана Купала — старовинне свято слов'янських і балтійських народів на честь весни і початку літа та їх божества — Івака Купала з іграми, купальськими піснями, стрибанням через багаття, купанням. Ояткується в ніч з 6 на 7 липня за н. ст. (23—24 червня за ст. ст.).

4 ...і родове зілл я...— Тут мається на увазі Ірод I — цар Іудеї з 37 р. до н. е. За християнською міфологією, довідавшись про народження Ісуса Христа (гаданого царя іудейського), він наказав винищити у країні всіх немовллт-хлопчиків, аби врятувати свій трон. Вжито у значенні: шибеники, неслухняні діти.